

Mövzu-1 İqtisadi təhlilin məzmunu, predməti və vəzifələri.

PLAN:

1. İqtisadi təhlilin mahiyyəti

2. İqtisadi təhlilin predmeti

3. İqtisadi təhlilin əsas vəzifələri

İqtisadi təhlil – iqtisad elminin xüsusi sahəsidir. İqtisadi təhlilin bir elm kimi təşəkkülü ümumi obyektiv tələbatlarla: □ əvvəla, təsərrüfatçılığ təcrübəsinin tələbatları ilə; □ ikincisi, ümumiyyətlə iqtisad elminin və onun ayrı - ayrı sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. Birinci şərt. İqtisadi təhlilin təşəkkülü praktiki tələbatın təmin olunması ilə əlaqədardır. O, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal miqyasının genişlənməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Təsərrüfatçılığın ilk mərhələlərində kiçik müəssisələrdə vəziyyətin intuitiv təhlili, təxmini yoxlamalar və hesablamalar kifayət qədər olurdu. İqtisadiyyatın durmadan inkişafı, istehsalın təmərküzləşməsi, təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələrin dərinləşməsi idarəçilik fəaliyyətinin xüsusi sahəsinin – iqtisadi təhlilin seçilib ayrılmasına tələbat yaratdı.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun digər tətbiqi iqtisad elmləri sistemində yerinə yetirdiyi funksiyalardan irəli gəlir: 1. iqtisadi qanunların təsirinin öyrənilməsi, konkret müəssisə səviyyəsində iqtisadi hal və proseslərin qanunuyğunluğunun və meylinin müəyyən edilməsi; 2. cari və perspektiv planların elmi cəhətdən əsaslandırılması; 3. planların, idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə olunması üzərində nəzarət; 4. qabaqcıl təcrübənin, elm və texnikanın nailiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkar edilməsi; 5. planların icrası, iqtisadiyyatın əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi, mövcud imkanlardan istifadə üzrə müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi; 6. təhlil prosesində müəyyən edilmiş ehtiyatlardan istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanması

İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşan, iqtisadi informasiya sistemində öz əksini tapan təsərrüfat subyektlərinin (firmaların, şirkətlərin, cəmiyyətlərin və d.) təsərrüfat prosesləri, onların fəaliyyətlərinin sosial – iqtisadi səmərəliliyi və son maliyyə nəticələri başa düşülür. İqtisadi təhlilin obyektlərinə müxtəlif təşkilati - hüquqi formalı kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyətinin iqtisadi nəticələri aid edilir. Kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının ümumi xarakteristikası Azərbaycan Respublikasının Mülki məcəlləsində göstərilir [4-cü fəsil, maddə 43]. Kommərsiya təşkilatları öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi mənfəət alınmasını qarşıya qoyan hüquqi şəxslərdir. Onlar təsərrüfat

birlikləri və cəmiyyətləri, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri formasında yaradıla bilər.

Qeyri-kommersiya təşkilatları öz məqsədlərinin əsası kimi mənfəət alınmasını qarşıya qoymurlar. Onlar ictimai birliklər, fondlar, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər formalarda yaradıla bilər. Təsərrüfat birlikləri və cəmiyyətlərinə təsisçilərin (iştirakçıların) paylarına bölünmüş nizamnamə (şəriqli) kapitalı olan təşkilatlar aid edilir [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 64-cü maddə]. Təsərrüfat birlikləri tam şəriqli (ortaqlıq) və etibara əsaslanan şəriqlik (kommandit birlikləri) formasında yaradıla bilər. Tam şəriqlik formalı birliklərin iştirakçıları və etibara əsaslanan şəriqlik formalı birliklərdə tam şəriqlər (ortaqlar) fərdi sahibkarlar və (və ya) kommersiya təşkilatları ola bilər. O birliklər tam ortaqlı hesab edilir ki, onların iştirakçıları (tam şərikləri) aralarında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq birliyin adından sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olurlar və özlərinə mənsub olan əmlakla onun (birliyin) öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 69-cü maddə]. Etibara əsaslanan birlik (kommandit birliyi) o birlik qəbul edilir ki, orada birliyin adından sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən və onun öhdəliklərinə görə öz əmlakı ilə cavabdeh olan iştirakçılarla (tam şəriklərlə) yanaşı bir və ya bir neçə iştirakçılar – payçılar (kommanditistlər) olur və onlar birliyin fəaliyyətilə əlaqədar zərərlərə görə verdikləri payın məbləği həddində risk edirlər və birliyin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmirlər [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 82-ci maddə]. Təsərrüfat cəmiyyətləri səhmdar cəmiyyətləri, məhdud və ya əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında yaradıla bilər. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin iştirakçıları və şəriqli birliklərin payçıları vətəndaşlar və hüquqi şəxslər ola bilərlər. Səhmdar cəmiyyəti o cəmiyyət hesab edilir ki, onun nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüşdür; səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəliklərinə görə cavabdeh deyillər və cəmiyyətin fəaliyyətilə əlaqədar zərərlərə görə onlara mənsub olan səhmlərin dəyəri həddində risk edirlər [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 98-ci maddə]. Iştirakçıları onlara mənsub olan səhmləri digər səhmdarların razılığı alınmadan özgəninkiləşdirə bilən səhmdar cəmiyyəti açıq səhmdar cəmiyyəti (ASC) adlanır [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 99-cü maddə]. Səhmləri yalnız onun təsisçiləri arasında və ya qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş digər şəxslər dairəsində yayılan səhmdar cəmiyyəti qapalı səhmdar cəmiyyəti (QSC) hesab edilir [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 100-cü maddə]. İstehsal kooperativi fiziki və hüquqi şəxslərin birgə fəaliyyət göstərmək üçün üzvlüyə əsaslanan könüllü birliyi olub iştirakçılarının maddi və başqa tələbatının onun üzvlərinin əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsi məqsəi ilə yaradılır [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 109-cü maddə]. Unitar (vahid) müəssisə mülkiyyətçi (sahibkarlar) tərəfindən ona təhkim edilmiş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ verilməyən kommersiya təşkilatıdır. Unitar formada yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri yaradıla bilər

İqtisadi təhlilin məzmunu onun digər tətbiqi iqtisad elmləri sistemində həll etdiyi aşağıdakı vəzifələrlə müəyyən edilir:

1. konkret kommersiya təşkilatı səviyyəsində iqtisadi qanunların təsirinin xarakterinin öyrənilməsi, iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarının və meyllərinin müəyyən edilməsi; 2. cari və perspektiv biznes – planların elmi əsaslandırılması, onların reallığının və optimallığının təmin edilməsi. Firmanın keçmiş illər (üç-beş il) ərzində fəaliyyətinin nəticələrini dərin iqtisadi təhlil etmədən və perspektiv üçün əsaslandırılmış proqnozlar olmadan, habelə mövcud nöqsan və səhvlər araşdırılmadan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes – plan işləyib hazırlamaq, optimal variant seçmək, idarəetmə qərarı qəbul etmək olmaz; 3. biznes – planların və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə, istehsal və maliyyə ehtiyatlarından qənaətlə istifadə edilməsinə nəzarət. Bir sıra iqtisadçılar iqtisadi təhlilin bu funksiyasını inkar edir və onu müstəsna olaraq mühasibat uçotuna aid edirlər. Şübhəsiz, mühasibat uçotu təsərrüfat əməliyyatları və prosesləri haqqında informasiyanın qeydə alınması, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi zamanı nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin bu, iqtisadi təhlil həyata keçiriləndə də nəzarəti istisna etmir, o, yalnız faktların təsdiq edilməsi məqsədilə deyil, həm də idarə edilən obyektə operativ təsir edilməsi üçün nöqsanların və səhvlərin aydınlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir; 4. biznes – planın yerinə yetirilməsi, nail olunmuş inkişaf səviyyəsi və mövcud imkanlardan istifadə edilməsi üzrə kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Obyektiv qiymətləndirmə istehsalın və satışın artmasına, onların səmərəliliyinin yüksəlməsinə kömək edir; 5. qabaqcıl təcrübənin, elmin və praktikanın nailiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istifadə edilməmiş daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi; 6. daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi, mənfi amillərin təsirinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin işləyib hazırlanması. Əlbəttə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr heç də ancaq yuxarıda qeyd olunanlar deyildir. Təsərrüfat situasiyalarının çoxcəhətliliyi və çoxvariantlılığı iqtisadi təhlilin qarşısında müstəqil xarakterli çoxsaylı vəzifələr qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkənin qarşısında duran iqtisadi strategiyadan asılı olaraq iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə və daha da genişlənə bilər. Hələlik tələblərin qeyd olunan vəzifələri mənimsəməsi daha məqsədə uyğundur. İqtisadi təhlilin əhatə dairəsindən asılı olaraq onun prinsiplərinə praktiki nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakılar aid edilə bilər: - proses və hadisələrin müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin kompleks öyrənilməsi; - sistemli yanaşma; - obyektivlik, konkretlik və dəqiqlik; - müasir adamların gələcək nəslinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; - təsirlilik; - planlılıq; - demokratiklik; - səmərəlilik; - elmilik; - təhlil və sintezin vəhdətliyi - operativlik və s.

Mövzu-2   İqtisadi təhlilin növləri və prinsipləri

PLAN:

1.İqtisadi təhlilin növləri

2.İqtisadi təhlilin əsas prinsipləri

3. İqtisadi təhlilin informasiya mənbələri

İqtisadi təhlilin növləri aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnif olunur:

1) sahə əlamətləri üzrə; 2) iqtisadi təhlilin subyektləri üzrə; 3) vaxt əlaməti üzrə; 4) idarəetmənin obyektləri üzrə; 5) proqramın məzmunu üzrə; 6) obyektin öyrənilməsi metodikası üzrə. 7) Xüsusi ədəbiyyatda iqtisadi təhlilin növlərinin digər təsnifatına da rast gəlmək olar. Məsələn, professor A.D.Şermət ilk və ümumi iqtisadi təhlilləri əlahiddə növlər kimi ayırır [1]. O, konkret qərarlar qəbul edilməsindən öncə edilən təhlili ilk təhlil adlandırır və onu biznesplanların yerinə yetirilməsinə yekun vurulmasına kömək edən sonrakı (yekun) təhlildən fərqləndirir. 1. Əməyin ictimai bölgüsünə əsaslanan sahə əlaməti üzrə təhlil sahəvi (iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin – sənayenin, tikintinin, nəqliyyatın, ticarətin və i. a. - xüsusiyyətləri nəzərə alınır) və sahələrarası (milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edən) təhlilə bölünür. 2. İqtisadi təhlilin subyektləri üzrə daxili və xarici təhlili fərqləndirirlər. 3. İqtisadi təhlil vaxt əlaməti üzrə aşağıdakı qaydada təsnif edilir. 3.1 Sonradan aparılan (retrospektiv) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları başa çatdıqdan sonra aparılan iqtisadi təhlildir.

3.2 Qabaqcadan (perspektiv, proqnoz) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları həyata keçirilməzdən əvvəl aparılan iqtisadi təhlildir. 3.3 Operativ (situasiya) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları başa çatdıqdan sonra və ya qısa vaxt çərçivəsində situasiyanın dəyişməsi zamanı aparılan iqtisadi təhlildir. 4. İdarəetmənin obyektlərinə görə təhlilin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər. 4.1. Texniki - iqtisadi təhlil müəssisənin texniki xidməti (baş mühəndis, baş texnoloq və s.) tərəfindən aparılır. 4.2. Maliyyə - iqtisadi təhlil zamanı əsas diqqət müəssisənin maliyyə nəticələrinə: maliyyə planının yerinə yetirilməsinə, xüsusi və borc kapitalından istifadənin səmərəliliyinə, mənfəətin, rentabelliyin yüksəldilməsinə, müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsinə yönəldilir. 4.3. Sosial – iqtisadi təhlil sosial və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini, onların biribirinə və eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi nəticəsinə təsirini öyrənir. 4.4. İqtisadi – statistik təhlil (statistika orqanları tərəfindən aparılır) idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində (müəssisə, sahə, region və s.) kütləvi ictimai halların öyrənilməsi üçün tətbiq edilir. 4.5. Marketing təhlili (müəssisənin marketing xidməti tərəfindən aparılır) müəssisənin xarici mühitinin, xammal və məhsul satışı bazarının, onun rəqabətə davamlılığının, tələb və təklifin, kommersiya riskinin, qiymət siyasətinin formalaşmasının, marketing fəaliyyətinin taktikasının və strategiyasının hazırlanmasının öyrənilməsi üçün tətbiq edilir. 5. Proqramın məzmunu və səviyyəsinə görə kompleks və tematik təhlili fərqləndirirlər. 5.1. Kompleks təhlil kommersiya təşkilatının istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir. 5.2. Tematik təhlil xüsusi məsələlərin tədqiqi zamanı tətbiq edilir. Məsələn, konkret məmulatın satışından əldə edilən mənfəətin təhlili, məhsulun keyfiyyətinin təhlili, əmək məhsuldarlığının təhlili və i. a. 6. Obyektin öyrənilməsi metodikasına görə təhlilin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur. 6.1. Müqayisəli təhlil. Təhlilin bu növünün tətbiqi zamanı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin hesabat göstəriciləri cari ilin plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin məlumatları ilə müqayisə edilir.

6.2. Amillər və ya çox amillər təhlil nəticə göstəricilərinin artımına və səviyyəsinə təsir edən amillərin təsirinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənmişdir. 6.3. Diaqnostik təhlil – hər hansı bir mənfi hala xas olan tipik əlamətlər əsasında iqtisadi proseslərin normal axının pozulmasının xarakterini müəyyən etmək üsulu kimi çıxış edir.

6.4. Ekspres təhlil – az sayda əsas göstəricidən istifadə etməklə müəyyən dövrə öyrənilən məsələlərin real vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. 6.5. Marjinal təhlil satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi və xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və əsaslandırılması metodu olmaqla uçotun direkt – kostinq sistemində tətbiq olunur. 6.6. Diterminləşdirilmiş təhlil amil və nəticə göstəriciləri arasında funksional qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üçün tətbiq olunur. 6.7. Stoxastik (dispersiya, korrelyasiya, komponent və i.a.) təhlilindən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin tədqiq edilən prosesləri arasında stoxastik asılılığın öyrənilməsi zamanı istifadə edilir. 6.8. Funksional – dəyər təhlili ehtiyatların aşkar edilməsi metodudur. Bu zaman obyektin icra etdiyi funksiya əsas götürülməklə məmullatın bütün həyat tsikli mərhələsində həmin funksiyaların reallaşdırılmasının optimal metodlarına orientir edilir. İqtisadi təhlilin növlərə bölünməsi xeyli dərəcədə şərtidir və əməli fəaliyyətdə ciddi əhəmiyyətə malik deyil. İqtisadi təhlilin bütün növləri qarşılıqlı əlaqəlidir, onların nəticələrindən qarşılıqlı istifadə edilməsini nəzərdə tutur, idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə – düzgün, düşünülmüş idarəetmə qərarları hazırlanmasına və qəbul edilməsinə kömək edir.

İqtisadi təhlilin informasiyaları mənbələri.

İdarəetmədə qarşıya çıxan çətinliklər, onların yaranması səbəbləri müəssisənin sahibkarları, investorlar və mütəxəssisləri tərəfindən mövsud informasiyanı təhlil etməklə həll olunmalıdır. Bir qayda olaraq, iqtisadi təhlil müxtəlif informasiyalara əsaslanır. Ona normativ, plan, statistik, muhasibat və operativ məlumatlar, ilkin sənədlər, habelə ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən hazırlanan informasiyalar axını və onların işlənilməsi kimi baxmaq lazımdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində işlərinde səsiz-hesabsız yazılı və şifahi, daxili və xarisi, sadə və mürəkkəb iqtisadi, texniki, texnoloji, təşkilati və i.a. informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Təhlilin əhatə dairəsi, keyfiyyəti, nəticələrinin dəqiqliyi, bu nəticələrə istinad etməklə hazırlanan idarəetmə qərarlarının təsirliyi və həyata keçirilməsinin effektivliyi, ilk növbədə, təhlil işlərində istifadə olunan informasiya mənbələrinin tərkibi, məzmunu, dürüstlüyü və tədqiqat üçün yararlılığından bilavasitə asılıdır. Buna görə də təhlil işinə dair proqramın tərtibi zaman təhlilin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq tədqiqat üçün tələb olunan informasiya mənbələri təyin edilir. Təhlil işlərində çoxlu sayda daxili və xarisi, plan, uçot və uçotdan kənar, norma və normativ, yazılı və şifahi və i.a. informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Odur ki, onları müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaqla-təsnifləşdirməklə öyrənmək məqsədəuyğundur. Təhlil işlərində istifadə olunan bütün informasiya məlumatlarını üç iri qrupda birləşdirmək olar: 1. Rəsmi sənədlər və normativ-plan sənədləri; 2. Uçot-informasiya mənbələri; 3. Uçotdankənar informasiya mənbələri. Birinci təsnifat qrupuna: dövlət qanunları, Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin və digər isra və nəzarət orqanlarının qərarları, yuxarı təşkilatların əmrləri, təsərrüfat-huquqi sənədlər (muqavilələr, sazişlər, kontraktlar, məhkəmə orqanlarının qərarları, arbitraj orqanlarının qərarları və i.a.), preyskurantlar, qiymət cədvəlləri, statistik məsmuələr, smetalar, layihələr, istehsal və maliyyə-biznes planları, səhmdarların, təsisçilərin, investorların yığıncaqlarının qərarları, kollektivlərdə keçirilən yığıncaqların qərarlarını daxil etmək olar. İkinci informasiya qrupuna: idarəetmə uçotu və hesabat, maliyyə hesabatları, sintetik və analitik uçot məlumatları və digər uçot registrləri, statistika uçotu və hesabatlar, vergi hesabatları və bəyannamələr, operativ uçot və hesabatlar, təsərrüfatdaxili hesabatlar, ilkin uçot sənədləri və onlara istinad etməklə hazırlanan ismal sənədlər, mutəxəssislərin raportları və s. daxil edir. Uçotdankənar informasiya məqbələri qrupuna: daxili və xarisi auditorlar tərəfindən aparılan yoxlamalara dair aktlar, irəli surulən rəylər, idarədaxili və idarədənənar təftiş aktları; vergi, kredit, ekoloji nəzarət, maliyyə orqanları və digər kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan yoxlamaların aktları, laboratoriya və sanitariya-həkim nəzarəti orqanlarının aktları və rəylər, dövrü mətbuat və internetdən alınan məlumatlar, mutəxəssis ekspertlərin rəyləri, kənardan daxil olan (alınan) texniki və texnoloji sənədləşdirmələr, xüsusi yoxlama, muayinə materialları, kənar israçılarla əlaqə materialları, xüsusi tədqiqat (xronometraj) məlumatları, konraagentlərlə məktublaşmalar, mutəxəssislərin məlumat vərəqələri, reklamlar, vergi, maliyyə, kredit orqanlarından alınan məsləhətlər, malalanlardan, sifarişçilərdən, layihəçilərdən, malsatanlardan və digər kənar təşkilatlardan alınan iddialar və digər məlumatlar daxil edilir.

İqtisadi təhlilin təşkili xüsusiyyətləri (prinsipləri)

İqtisadi təhlilin təşkili formaları idarəetmə aparatına və subyektin texniki səviyyəsinə görə müəyyən edilir Məlum olduğu kimi böyük sənaye kənd təsərrüfatı tikinti və s müəssisələrində bütün iqtisadi xidmətlərə baş iqtisadçılar rəhbərlik edir və əksər hallarda onlar müəssisə idarə və təşkilatların rəhbərlərinin iqtisadi məsələlər üzrə muqavilələri təyin olunurlar Ümumiyyətlə müasir şəraitdə iqtisadi təhlil iqtisadi xidmət bürolarının əməkdaşları ilə bərabər texniki şöbələrin mexanik enerji texnoloq yeni texnikanın istehsalat tətbiqi kimi baş mutəxəssislərin də vəzifə borcu hesab edilir bu vəziyyət həmin mutəxəssislərin təhsil aldığı elm sahəsinin iqtisadi təhlillə əlaqəsindən irəli gəlir İstehsalat şöbəsi məhsul yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və assortimenti üzrə planın icra edilməsi istehsalın əhəngdarlığı məhsul iş və xidmətin keyfiyyəti yeni texnika və texnolojiyanın istehsalat tətbiqi istehsalın kompleks mexanikləşməsi və avtomatlaşdırılması buraxılan məhsulun komplektliyi səviyyəsinin təhlili ilə məşğul olur Mexanikləşdirmə və energetika şöbəsi maşın və avadanlıqlardan istifadəni müvafiq olmasının tənlili ilə məşğuldur Texniki nəzarət şöbəsi xammal və hazır məhsulun keyfiyyətini zay məhsulu və zaydan itkiləri zaydan itkilərin azalması imkanlarının geniş təhlil edir Təchizat şöbəsi istehsalın keyfiyyətli əhəngdar materiallarla texniki vəsaitlərlə təminatına məhsulun göstərilməsi iş və xidmətlərin həcminə nəzarət edir Satış şöbəsinin tapşırıqların sifarişlərin öhdəliklərin muqavilələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə malalanları göndərilən məhsulun yerinə yetirilən iş və xidmətlərin planını hazırlayır şmək haqqı şöbəsi əməyin təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər planının yerinə yetirilməsi əmək haqqı fondunun səviyyəsinin təhlil edir Mühasibat uçotu

və hesabat şöbəsi nəzarət smetalarını məhsulun iş və xidmətlərin maya dəyərini mənfəət planının yerinə yetrilməsini hazırlayır İqtisadi təhlil və plan iqtisad şöbəsi analitik işlərin planını tərtib etməklə onun yerinə yetrilməsinə nəzarət edir Müəssisə idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin onların sahə yuxarı orqanları hesab olunmayan statistika maliyyə orqanları vergi inspeksiyası müstəqil auditorlar və auditorlar firması banklar investorlar həyata keçirə bilər

Mövzu-3 İqtisadi təhlilin metodu və əsas üsulları

PLAN:

1.İqtisadi təhlilin metodu

2.İqtisadi təhlilin əsas üsulları

Bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlilin metodu da dialektik dərk etmə metoduna əsaslanır. Metod məqsədə nail olmaq vasitəsi, usul isə həmin vasitənin konkret isra mexanizmidir. Başqa sözlə desək, metod dedikdə öyrənilən obyektin hansı usullarla tədqiq olunması nəzərdə tutulur. Tədqiqatın dialektik metodu - baş vermiş çox murəkkəb iqtisadi-texniki, texnoloji, təşkilati proses və hadisələrin daim inkişafda, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsində, bir-birindən asılı vəziyyətdə və qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi deməkdir. İqtisadi təhlil metodunu başqa formada səsiyyələndirsək, onda belə bir fikri ifadə edə bilərik ki, tədqiqatın bu metodunun mahiyyəti muəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən göstərisilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstərisilərin dəyişilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təyin edilməsindən ibarətdir. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticəsində aşkara çıxarılmış təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması, ümumiləşdirilməsi və bunlardan istifadə edilməsi üçün konkret hesablamalarla əsaslandırılmış tədbirlərin və əməli təkliflərin hazırlanması iqtisadi təhlilin metodunun sonunu və tamamlayıcı mərhələləri hesab olunur. Təsərrüfatda baş verən əməliyyatlar, proseslər, faktlar sərbəst və ya bir-birindən təsrid edilmiş halda deyil, bir-birilə əlaqədar baş verir. Yəni, bir prosesin təsirinin nəticəsini müəyyən etmək üçün onu digər proses və hadisələri, faktları xarakterizə edən göstərisilərlə bağlı, qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənmək lazım gəlir. Müəssisələrdə muxtəlif amillərin təsiri hesabına göstərisilərdə hər hansı bir dəyişiklik baş versə, burada amil və yaxud səbəb nəticəni yaradır. Deməli, Bütün dəyişikliklərin və nəticələrin əsası amillərlə bağlıdır. Bütün elmlərdə olduğu kimi, çox savan elmlər sırasına daxil olan və son əsr ərzində digər istimai, iqtisadi, texniki və texnoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə, bu elmlərə məxsus tədqiqat usullarından da istifadə etməklə surətlə inkişaf edən iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus metodu və tədqiqat usulları vardır. İqtisadi təhlildə dialektik metoddan istifadə muəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini bütün qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını hesaba almaqla təhlil etməyi tələb edir. Çünki, heç bir əməliyyatı, proses və hadisəni, onları

xarakterizə edən göstərisiləri digərlərindən təsrid etməklə tam öyrənmək, durust nəticə çıxartmaq və qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, muasir elmi-texniki inqilab şəraitində yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin effektivliyini təyin etmək lazım gəldikdə bu tədbirin məhsul buraxılışının həsrinə və keyfiyyətinə, əmək məhsuldarlığına məhsulun maya dəyəri və istehsalın rentabelliyyəsinə, işçilərin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərinə, iş şəraitinin yaxşılaşmasına, əmək və material tutumunun azalmasına, hasilat normalarına, çıxar və tullantının azalmasına və s. müsbət təsirini təyin etməklə yanaşı fondtutumuna, əhatə edən muhitin çirklənməsinə və i.a. mənfi təsirini də öyrənmək tələb olunur. Buna görə də bu və ya digər prosesi, hadisəni, faktı dərk etmək və qiymətləndirmək üçün onun digərləri ilə qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqlarını təyin etmək, hesablamaq tələb olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun ən zəruri metodoloji xüsusiyyətlərindən biridir. Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili səbəb-nəticə əlaqələrini təyin etməklə yanaşı onları kəmiyyətsə xarakterizə edir, başqa sözlə desək, muxtəlif birinci və ikinci dərəcəli, daxili və xarisi, birdəfəlik və daimi amillərin muəssisə fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini ölçməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, tədqiqat metodu onu həyata keçirən metodikadan bilavasitə asılıdır. Metodika dedikdə, hər hansı bir tədqiqat işini məqsədyönlü və konkret yerinə yetirmək üçün tələb olunan qayda və usulların məsmuu başa düşülür. Metodika qarşıya qoyulan məqsədlərdən, vəzifələrdən tədqiqat obyektlərindən, öyrənilən proqrammanın məzmunundan, iqtisadi təhlilin növündən, əhatə dairəsindən, aparılması ardıcılığı və müddətlərindən asılı olur. İqtisadi təhlilin inkişafının indiki mərhələsində onun metodunun əsas vəzifəsi təhlilin predmeti və obyektlərini hərtərəfli tədqiq etmək üçün göstərisilər sistemini seçmək, habelə onların qarşılıqlı əlaqələrini təmin edən modelləri hazırlamaqdır. Tədqiqat işlərində səbəb-nəticə əlaqələrinin ölçülməsi, yekun göstərisilərinə muxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsi, nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı muxtəlif usullardan istifadə iqtisadi təhlilin metodikasının mühüm elementləridir. Təhlilin metodikasını muəyyən edən zaman: məqsəd və vəzifələrin, informasiyalardan istifadə edənlərin təyin edilməsi; tədqiqat üçün göstərisilər sisteminin seçimi və onların qarşılıqlı əlaqələrinin modelləşdirilməsi; tədqiqat usullarının texniki yolları və vasitələrinin seçimi; təhlil aparmaq üçün informasiya mənbələrinin hazırlanması; tədqiqatın nəticələrinin interpretasiyası təhlilin aparılması metodikasının əsas mərhələləridir. İqtisadi təhlil işlərində proses və hadisələrin səbəb əlaqələrinin öyrənilməsi və ölçülməsində induksiya və deduksiya tədqiqat metodlarından istifadə edilir. Deduksiya - hadisələrin, faktların ümumidən hissəviyə, səbəbdən nəticəyə doğru tədqiqetmə metodudur. Hər bir deduksiya induktiv təfəkkür materiallarından istifadə edilir. Deməli, təhlil işlərində induksiya metodu deduksiya metodu ilə əlaqələndirməklə vahid şəkildə tətbiq edilir. Buradan aydın olur ki, deduksiya və induksiya tədqiqat metodlarının köməyi ilə obyektlərin sistemə tədqiqi təhlilin xarakterik əlamətlərindən biridir. Təhlil, obyektlərinin tədqiqinə sistemli yanaşma, öyrənilən hadisə və proseslərin, onları xarakterizə edən göstərisilərin mümkün qədər daha çox unsurlərə ayırmasını, sistemləşdirilməsi və sintezini nəzərdə tutur. Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələri, onların qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını ayrı-ayrılıqda öyrəndikdən sonra Bütün tədqiqat materiallarını ümumiləşdirmək, yekun nəticə çıxartmaq tələb olunur. Umumiləşdirmə, yekun nəticə çıxartma təhlil metodunun əsas əlamətlərindən biridir. Müəssisə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı tərəflərini öyrəndikdən sonra

tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi (ümumi nəticə çıxartma), başqa sözlə desək, sintez təhlil işində ən məsul məqamdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini kompleks tədqiq etmək üçün çoxlu sayda göstəriciləri toplamaq, sistemləşdirmək və analitik işləmək tələb olunur. Deməli, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən iqtisadi proses və hadisələrin səbəb və nəticələri kompleks şəkildə, sistemli tədqiq etmək üçün toplanılan göstəricilər sistemindən istifadə və onların analitik işlənilməsi təhlilin əsas metodoloji əlamətlərindən biridir. Təhlil işlərində dialektik metodlardan istifadə və təhlilin əsas metodoloji əlamətlərinin şərhinə istinad etməklə iqtisadi təhlilin metodunu belə ifadə etmək mümkündür: İstehsalın effektivini yüksəltmək məqsədilə plan, uçot və hesabat göstəriciləri sistemini və digər informasiyaları xüsusi tədqiqat usullarının köməyi ilə araşdırmaqla müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə muxtəlif amillərin təsirinin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsinə (yekunlaşdırılmasına) dialektikəsinə yanaşma iqtisadi təhlil elminin metodu hesab olunur.

2.2 Müqayisə və orta kəmiyyətlər üsulları.

Müqayisə – iqtisadi təhlilin çox mühüm üsuludur. Müqayisə bazası plan göstəriciləri, layihə məlumatları, normativlər, əvvəlki dövrlərin göstəriciləri, analogi obyektlərin göstəriciləri, orta sahə göstəriciləri ola bilər. Təhlil məhz müqayisədən başlanır. Təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinin necə olması sualına cavab vermək üçün onun öz istehsal imkanlarından necə istifadə etməsini və biznesplanı əsas göstəricilər üzrə necə yerinə yetirməsini bilmək, yəni əldə edilmiş nəticələri istehsal gücü ilə, satışın həcmi, mənfəətin məbləği, rentabellik səviyyəsi üzrə plan göstəricilərlə müqayisə etmək lazımdır. Texnoloji prosesin xarakteristikası faktiki texnoloji parametrlərin texnoloji təlimatlarla müəyyən edilmiş parametrlərlə müqayisə edilməsi yolu ilə verilir. Ayrı-ayrı xammal növləri üzrə faktiki sərff əmsalları, ayrı-ayrı məmulatların hazırlanmasına və ya konkret əməliyyatların həyata keçirilməsinə həqiqi əmək məsrəfləri normativ göstəriciləri ilə müqayisə edilir. İqtisadi təhlildə aşağıdakı müqayisə növləri ən çox yayılmışdır: 1) hesabat və plan göstəricilərinin müqayisəsi. Biznes-plan kommersiya təşkilatının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm meyardır. 2) plan göstəricilərinin əvvəlki dövrün göstəricilərlə müqayisəsi. Bu, plan tapşırıqlarının optimallığını, biznes-planın keyfiyyətini müəyyən etmək imkanı yaradır. 3) hesabat göstəricilərinin əvvəlki dövrlərin göstəricilərlə müqayisəsi. Bu, iqtisadi göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirməyə, kommersiya təşkilatının inkişaf meyillərini müəyyən etməyə imkan verir. 4) hesabat dövrünün plan və faktiki göstəricilərinin normativlərlə müqayisəsi. Bu, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi və istifadə olunmamış ehtiyatların aşkar edilməsi imkanını təmin edir. 5) kommersiya təşkilatının daxili struktur bölmələri üzrə göstəricilərin müqayisəsi. 6) təşkilatın göstəricilərinin Azərbaycanda və sabit bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə analogi müəssisələrin göstəricilərlə müqayisəsi. Müqayisənin nəticələri mütləq, bazis göstəricilərinə faiz ifadəsində indeks şəklinə fərqlənmələr kimi təqdim edilir. Müqayisənin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək üçün müqayisə edilən göstəriciləri müqayisə olunan

səviyyəyə (tutuşdurula bilən) gətirmək lazımdır. Göstəricilərin müqayisə olunan (tutuşdurula bilən) hala gətirilməsinin əsas üsullarına aşağıdakılar aiddir: 1) qiymətlərin dəyişilməsinin təsirinin aradan qaldırılması. Bu məqsədlə müqayisə edilən həcm göstəriciləri eyni qiymətlərlə ifadə olunur. Məsələn, əvvəlki və hesabat dövrləri üzrə satışın faktiki həcmi vahid qiymətdə, yəni hesabat dövrünün qiymətində ifadə edilir; 2) keyfiyyət göstəriciləri müqayisə edilən zaman məhsulun həcmində və çeşidində fərqlərin təsirinin aradan qaldırılması. Bu, keyfiyyət göstəricilərinin məhsulun eyni həcmində və çeşidində görə yenidən hesablanması yolu ilə əldə edilir; 3) müqayisə edilən göstəricilərin eyni hesablanma metodikasına gətirilməsi. Ayrı-ayrı göstəricilərin hesablanması metodikasını nizama salan təlimatlar sistematik olaraq dəyişilir. Belə hallarda göstəricilərin müqayisəliliyinin təmin edilməsi üçün əvvəlki metodika üzrə hesablanmış göstəricilər hesabat dövrünün metodikası üzrə yenidən hesablanır; 4) müqayisə edilən vaxt dövrlərinin eyniliyi. İqtisadi təhlilin praktikasında sahənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq göstəricilərin müqayisə olunan səviyyəyə gətirilməsinin digər üsullarından (məsələn, mövsümi xüsusiyyətlərin, ərazi fərqlənmələrinin aradan qaldırılması və s.) da istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilmiş üsullar onların ən mühümləridir. İqtisadi təhlil imzində ox.ar proses və hadisələr, keyfiyyətə yeni olan göstəricilər haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün orta kəmiyyətlər üsulundan istifadə olunur. Bu üsulundan statistik tədqiqatlarda müəssisə üçün orta illik plan göstəricilərinin, perspektiv planların hazırlanması zamanı orta kəmiyyətlərin hesablanmasında istifadə olunur. Məsələn, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, dəzgahların orta istehsal gücü, işçilərin orta illik siyahı sayı, orta hesabla bir günə düşən mal dövriyyəsi, orta hesabla bir saat ərzində məhsul istehsalı və s. göstəricilər orta kəmiyyətlər üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Orta kəmiyyətlər iki yerə bölünür: orta arifmetik və orta xronoloji. Orta arifmetik kəmiyyətlər öz növbəsində iki yerə bölünür: sadə şəkili və orta şəkili. Orta arifmetik kəmiyyətlər ümumi göstərici üzrə miqdarı, yaxud məbləği tərkib hissələrin sayına bölməklə təyin edilir. Məsələn, bütün mağazaların mal dövriyyəsi məbləğini mağazaların sayına bölməklə orta hesabla bir mağazaya düşən mal dövriyyəsi məbləği müəyyən edilir, əmək haqqı fondunu işçilərin sayına bölməklə bir işçinin orta aylıq (ortaillik) əmək haqqı məbləği təyin edilir. Orta çəkili arifmetik kəmiyyətlər ayrı-ayrı kəmiyyətlərin xüsusi çəkisini nəzərə almaqla hesablanılır. Ayrı-ayrı mağazaların həcmi, mal dövriyyəsi məbləği eyni olmur. Bu halda, bir mağazaya düşən mal dövriyyəsinə dair göstəricilər dəqiqə qolmur. Odur ki, daha dəqiq nəticə çıxarmaq üçün mal dövriyyəsinin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq hesablamalar aparılır. Vaxt etibarlı ilə dəyizşən göstəricilər üzrə orta kəmiyyətlər təyin etmək üçün orta xronoloji göstəricilər hesablanılır. Məsələn, istehsal müəssisələrində istehsalın əsas resursu hesab olunan əsas fondların, dövriyyə fondlarının, fəhlə qüvvəsinin miqdarı ilin müxtəlif müddətlərində eyni olmur. İstehsal məhsul çıxımı mövsümü xarakter daşıyan istehsal müəssisələrində ilin müxtəlif aylarında əsas göstəricilər üzrə miqdar daim dəyişilir. Əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda fəhlə və qulluqçular yay aylarında istirahətə çıxır, fəhlə və qulluqçuların xəstələnməsi ilin müxtəlif müddət ərzində eyni olmur. Belə şəraitdə bu və ya digər göstəricilər üzrə orta miqdar ortaxronoloji kənarlaşma üsulunun köməyi ilə təyin edilir. Məsələn, hal hazırda qüvvədə olan qaydaya görə əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri aşağıdakı qaydada təyin edilir. Hesabat ilinin 1i yanvarına mövcud olan istehsal təyinatlı əsas

fondların dəyəri ikiye bölünür, onun üzərinə növbəti onbir ayın (fevraldekabr ayları) əvvəlinə mövcud olanlar gəlinir və onların üzərinə növbəti ilin birinci ayının 1ə olan larikiyə bölünməklə gəlinib ümumi nəticə on üçə bölünür. Nəticədə istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri qəbul edilmiş metodikaya uyğun olaraq müəyyən edilir. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə, məsələn, fəhlələrin orta aylıq və orta illiksiyahı sayı istehsal güclərinin orta aylıq və orta illik miqdarı, orta hesabla bir nəfərə düşən məzuniyyət günlərinin miqdarı (xəstəlik günlərinin miqdarı) və s. orta göstəricilərin hesablanması özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əksər göstəricilər üzrə orta kəmiyyətlərin hesablanması qaydası respublikanın Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış nümunəvi təlimatlarda, yaxud istehsalın xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərti ilə sahə nazirlikləri tərəfindən hazırlanmış təlimatlarda göstərilir.

Hal-hazırda iqtisadi təhlil işində istifadə olunan nisbi kəmiyyətlərə faiz, əmsal və indeks göstəriciləri daxildir. Biznes-planın kəsirdə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin, bu və ya digər işin, bu və ya digər məmulat istehsalının mənfəətliyini, təsərrüfatın və istehsalın rentabelliğini bilmək üçün nisbi kəmiyyətlərdən istifadə edilir. Nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə bu və ya digər göstəricinin, proses və hadisələrin artımı və ya azalması təhlil edilir. Ümumi göstəricilərdə bu və ya digər xırda hissəsinin payını təyin etmək üçün, xüsusi çəkili hesablama üçün, proses və hadisələrin tərkibi, onların göstəricilərinin tərkibi nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə təhlil edilir. Məsələn, maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı, material xərclərinin, yanacaq və enerji xərclərinin xüsusi çəkisi (%-lə) nisbi kəmiyyət üsulu ilə hesablama apararaq təyin edilir. İqtisadi təhlil işində istehsal məsrəflər içərisində ayrı-ayrı xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sənaye müəssisələri və istehlak birliklərində xərc elementləri üzrə istehsal məsrəflər smetasına riayət olunmasının təhlili ən vacib nəzarət üsulu hesab olunur. Xərc elementləri üzrə təhlildən əldə edilən məlumatlar müəssisənin yeni təsərrüfat ili üçün xərc smetasının tərtibi və planlaşdırılmasında, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində istifadə olunur. Nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək istehsal məsrəflərinin xərc elementləri üzrə təhlili üçün bütün xərc elementləri xarakterinə və iqtisadi əlamətlərinə görə qruplaşdırılmalıdır. Qruplaşdırılma cədvəlinin məlumatlarına əsasən cəmi xərclərin tərkibində ayrı-ayrı xərc elementinin xüsusi çəkisi hesablanır. Ayrı-ayrı xərclərin xüsusi çəkisi həm də plan üzrə nəzərdə tutulmuş xərclərin eyni məbləğinə nisbətən müəyyən edilir. Ayrı-ayrı xərc elementlərinin faktiki xüsusi çəkisi müvafiq olaraq plan üzrə və keçən ilin müvafiq dövründəki xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunaraq müsbət və ya mənfəət kənarlaşmalar müəyyən edilir. Xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun bir sıra hesabat dövründəki xüsusi çəki ilə müqayisə edilməsi ixtisaslaşma, yeni texnikanın istehsalda tətbiqi və bir sıra tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində xərc elementləri səviyyəsini müəyyən edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Material, əmək, metal tutumu kimi göstəricilər, habelə məşin və avadanlıqdan, işçi qüvvəsindən istifadə dərəcəsini xarakterizə edən əmsallar, işçi qüvvəsi ilə, əsas və dövrüvvə əsətləri ilə təmin olunma, alət və ləvazimatlarla təmin olunma və s. təmin olunma xarakterizə edən əmsallar nisbi kəmiyyətlər üsulu ilə hesablama apararaq təyin edilir.

Qruplaşdırma və indeks üsulu

Qruplaşdırma statistik tədqiqat usuludur. Statistika elmində proses və hadisələri umumiləşdirmək və tiplərə ayırmaq məqsədilə istifadə olunur. İqtisadi təhlil işlərində orta kəmiyyətlərin qiymətləndirilməsi, ayrısa götürülən göstərisinin bu kəmiyyətdə yerini, öyrənilən göstərisilər arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmək üçün bu usuldan istifadə edilir. İqtisadi təhlildə qruplaşdırma usulu orta göstərisinin məzmununu dərk etməyə, onun açıqlanmasına imkan verir. Başqa sözlə desək, bu usul orta göstərisiyə təsir edən amilləri öyrənir. Qruplaşdırma usulu müəyyən qanunauyğunluqları təyin etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu usuldan optimal variantın müəyyən edilməsində də istifadə edilə bilər. Sintetik göstərisilər ona daxil olan təsərrüfat vahidlərinin işi və fəaliyyətinin nəticələri haqqında tam təsəvvür yarada bilmir. Ona görə ki, sintetik göstərisilərin daxilində müsbət amillərlə mənfi amillər bir-birini ört-basdır edə bilər. Bu usulun köməyi ilə iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılı olaraq, fəhlələri yaşına, təhsilinə, iş stajına görə qruplara bölüb nəticə çıxartmaq lazımdır.

İqtisadi təhlildə indeks usulundan da istifadə edilir. İndeks usulu göstərisilərin dəyişməsinə nisbi ifadədə göstərməyə imkan verir.

Balans əlaqələndirmə və zəncirvari yerdəyişmə üsulu

(bəzi ədəbiyyatlarda balans əlaqələndirmə üsulu da deyilir): Bu usuldan müxtəlif göstərisilərin əlaqələrinin öyrənilməsində istifadə edilir. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, öyrənməyimiz göstərisiyə təsir edən amilləri müəyyən etməklə göstərisinin düzgün olması barədə məlumat əldə edə bilərik.

Balans əlaqələndirmə usulunda əsas nəticə göstərisinə müxtəlif amillərin təsirini hesablama göstərisilərinə dair hesablamalardan istifadə edilmədən sadəcə olaraq faktiki və plan göstərisilərini tutuşdurmaq yolu ilə də təyin etmək olar. Lakin belə halda bəzən bu və ya digər amilin əsas göstərisiyə təsirin mahiyyətini hesaba almaqla müsbət kənarlaşmanı mənfi və mənfi kənarlaşmanı müsbət kənarlaşma kimi qəbul etmək tələb olunur.

Zəncirvari yerdəyişmə üsulu

Bu usulu göstərisilər arasında funksional asılılıq olduğu halda tətbiq etmək olar. Analitik işlərdə zəncirvari yerdəyişmə usulundan daha çox istifadə olunur. Bu usuldan aşağıdakı variantlarda istifadə edilə bilər. Bunlar, göstərisilər arasında fərqi müəyyən edilməsi, hesablama, inteqral və təsir edən amilin payını tapmaq variantlarından ibarətdir

Mövzu-4   İqtisadi təhlilin təşkili

PLAN:

1.İqtisadi təhlilin təşkili haqqında

2.İqtisadi təhlilin təşkili formaları və icraçıları

3.Təhlilin nəticələrinin sənədləşdirilməsi

1-İdarəetmə elmləri sırasına daxil olan iqtisadi təhlil ümumilikdə xalq təsərrüfatı və eləcə də onun ayrı ayrı region və iqtisadi rayonlarında idarəetmənin ən səmərəli yollarının aşkara çıxarılmasında mühim rol oynayır.İqtisadi təhlil təkcə dövlət sifarişlərinin ,müqavilələrin qərar və göstərişlərinin ,biznes-plan göstəricilərinin ,norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarəedilməsi ilə kifayətlənmir.Eyni zamanda öz funksiyasını onların gedişatını idarəetməklə fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldir.Elə buna görə də idarəetmə qərarları elmi cəhətdən əsaslandırılmış , vaxtında və məqsədyönlü hazırlanmalıdır.Bu cür qərarlar isə təsərrüfatçılığın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühim ehtiyat mənbələrindən biri hesab olunur.Bütün qeyd olunanlar isə elmi yeniliklərə və geniş həyati təcrübəyə əsaslanan iqtisadi təhlil vasitəsilə müəyyən edilə bilər.Bu yöndə aparılan analitik tədqiqat düzgün təşkil edilməlidir.Qeyd olunanları nəzərə alaraq müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin təşkili bir sıra tələblərə cavab verməlidir.Həmin tələblərin məzmunu, mahiyyəti və məqsədi bazar münasibəti şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq daha mürəkkəb və ciddi xarakter alır. Həmin tələblər bunlardır:

1)Təhlil elmi olmalıdır.Bu təhlilin əsas prinsiplərindən biridir.Təhlilin elmiliyi dedikdə ,iqtisadi təhlil prosesinin bütün mərhələlərində materialist-dialektik nəzəriyyənin bütün müddəalarına əsaslanmaq, iqtisadi kateqoriyaları və göstəriciləri araşdırmaq, sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərini bilmək , elmi və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Bu tədbirlər elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodika əsasında həyata keçirilməlidir.

2)İqtisadi təhlilin təşkilinə dair ikinci tələb , təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin aparılması üzrə vəzifələrin hər bir icraçı arasında əsaslandırılmış bölgüsünə nail olmaqdan ibarətdir.Bu tələbin yerinə yetrilməsi hər bir icraçının vəzifəsini müəyyən etməklə bərabər, təkrarlanmalara yol verilməməsinə,birinin digərinə maneçiliyinin aradan qaldırılmasına nail olmaqla vaxta qənaət etməklə kompleks təhlilin həyata keçirilməsidir.

3)Analitik tədqiqatların səmərəli olması dedikdə, təhlilin kompleks şəkildə və optimal səviyyədə daha az məsrəflə aparılması nəzərdə tutulur.Analitik tədqiqatların səmərəliliyinə onun planlı şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində nail oluna bilər.Planlaşmanı analitik işlərin aparılmasına rəhbər təyin edilmiş mütəxəssis aparmalıdır.Analitik işlərin səmərəli ola bilməsində digər önəmli nöqtə cədvəllərin sadəliyindən , əhatə dairəsindən və qarşıya qoyulan məqsədə cavab verə bilməsindən ibarətdir.Burada hər bir müəssisənin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

2-İqtisadi təhlilin təşkil formaları idarəetmə aparatına və subyektin texniki səviyyəsinə görə müəyyən edilir.Məlum olduğu kimi böyük sənaye , kənd təsərrüfatı ,tikinti və s. müəsislərdə bütün iqtisadi xidmətlərə baş iqtisadçılar rəhbərlik edir. İqtisadi laboratoriyalar və istehsalın təşkili ,plan-iqtisad, əmək və əmək haqqı ,maliyyə şöbələri və mühasibat uçotu kimi bölmələr birbaşa həmin şəxsə tabe edilir.Ayrılıqda götrülmüş iri həcmli bölmələrdə iqtisadi təhlil qrupu və ya şöbəsi təşkil edilə bilər.Orta və kiçik idarə ,müəsisə və təşkilatlarda iqtisadi işlərə plan şöbəsinin müdiri və ya baş mühasi başçılıq edir.İqtisadi işlərin koordinasiyası üçün müəyyən hallarda bütün şöbə və bölmələrin rəhbərləri daxil olan texniki-iqtisadi şuralar yaradılır.İqtisadi təhlil işi ilə eyni zamanda sex xidmətləri, ferma, birqada və sahə rəhbərləri də məşğul olurlar.

Təhlilin təşkilində əsas məsələ icra olunmalı işin həmin mütəxəssislər arasında nə dərəcədə bölünməsindən asılıdır.Bu təqribən aşağıdakı formada həyata keçirilir:

*istehsalat şöbəsi;-məhsulun keyfiyyəti, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi,planın icra edilməsi və s. işlərin təhlili ilə məşğul olur.

*mexanikləşdirmə və energetika şöbəsi; -maşın və avadanlıqların istifadəsi, onların modernləşdirilməsi,elektrik enerjisindən istifadəsi və.s.təhlil olunur.

*texniki nəzarət şöbəsi;- xammal və hazır məhsulun keyfiyyəti, zay məhsul, zaydan itkilərin azaldılması, reklam və s. geniş təhlil edilir.

*təchizat şöbəsi;- nəqliyyat məsrəfləri,məhsulun göndərilməsi, ehtiyatların anbarda saxlanması və s.

*satış şöbəsi;

*əmək və əmək haqqı;

*mühasibat uçotu və hesabat;- maliyyə sabitliyi ,iş və xidmətlərin maya dəyəri, mənfəət planının yerinə yetirilməsi və s.

*iqtisadi-təhlil (və ya plan-iqtisad şöbəsi);- təhlilin işlərini ümumiləşdirir,təhlilin nəticələri üzrə tədbirlər planı hazırlayır.

Mövzu-5 İqtisadi təhlilin informasiya təminatı sistemi

PLAN:

1.İqtisadi təhlilin informasiya təminatı

2.İqtisadi təhlilin mənbələri

3.Təhlilin göstəricilər sistemi.

1-İqtisadi təhlilin işində istifadə olunan informasiya mənbələrini 3-qrupa ;plan,hesabat və qeyri-hesabat olaraq ayırmaq mümkündür.Plan mənbələrinə - müəsislərdə hazırlanmış bütün növdən olan planlar(prespektiv ,cari,operativ,biznes-plan və s.) normativ materiallar,qiyəmət

cədvəli, layihə tapşırıqları və s. aiddir. Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - mühasibat, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir. Qeyri-hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər və əvvəlki mənbələrə aid olmayan məlumatlar daxildir. Həmin sənədlərə müəssisə və birliklərin mütləq riyayət etməli olduğu dövlət və yuxarı orqanların qərarları, göstərişləri, təftiş və audit aktları, müəssisə rəhbərliyinin əmr və göstərişləri – müqavilə, sövdələşmə, radio, televizor, qəzetlərdən əldə edilmiş qabaqcıl təcrübələrin materialları və s. aid edilir. İqtisadi təhlilin təsirliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rol təhlilə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti oynayır. Bu məqsədlə səmərəli informasiya patokunun yaradılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunması gərəkir:

- informasiyanın analitikliyi (yəni, daha detallı, tələblərə cavabverən);

- informasiya toplusunun müəyyən edilməsi və onun səmərəli təminatı;

- müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistika) daxil olan informasiyanın və plan göstəricilərinin eyniliyinin təmin edilməsi və ilk informasiyalarda təkrarların aradan qaldırılması və s.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin informasiya təminatı sistemin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsini təmin edir. Məs, respublikamızda idarəetmə, maliyyə və vergi uçot sistemləri genişlənilir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq mühasibatlıqda bir çox ilk sənədlərin forma və məzmunu dəyişir. Kompüter sisteminin tətbiqi tamamilə yeni forma və məzmununda sənədlər tələb edir ki bununla da təhlilin informasiya sisteminin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi ehtiyacı yaranır. Ümumi qayda olaraq, təhlil özünün həyata keçirilməsi üçün çıxış bazasını təşkil edən informasiya üzərində nəzarət apardığına görə iqtisadi təhlillə informasiya qarşılıqlı əlaqədədir. İqtisadi informasiyanın yararlığı, informasiya protokolunun səmərəliliyinin tədqiqi informasiyaların günügündən artdığı müasir şəraitdə getdikcə mürəkkəbləşir.

Müasir şəraitdə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsinin əsas yolları ən müasir rabitə vasitələrindən istifadə və alınmış məlumatların EHM-da işlənməsi və s. İqtisadi təhlilin informasiya sistemi qeyd olunan prinsiplərə əsasən formalaşmalı və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir.

2- İqtisadi təhlilin mənbələri geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla, mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Təhlil işlərində kompleks iqtisadi informasiyalardan istifadə olunduğu üçün mənbələri 2 hissəyə bölmək olar: uçot və qeyri- uçot.

Uçot mənbələrinə - mühasibat uçotu və hesablamalar, Statistik uçot və hesabatlar, operativ uçot və hesabatlar, seçmə uçot məlumatları daxildir. Qeyri-uçot mənbələrinə sahədaxili sahəxarici təftişin, daxili və xarici auditin laboratoriya və həkim – sanitari nəzarətinin, vergi müfəttişliyinin yoxlamalarının, əmək kollektivlərinin yığıncaqlarının maliyyə və kredit orqanlarına göndərilən və onlardan gələn məktubların, icraçılarla və müşahidəçilərlə şəxsi görüşlərinin nəticələrinin

məlumatları aiddir. Təhlil zamanı qeyd olunanlardan başqa normativ materiallardan, istehsal pasportlarından, məlumat kitabçalarından və s. geniş istifadə edilir.

3-Məlum olduğu kimi müəssisə, idarə və təşkilatlarda həyata keçirilən bütün proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları, biznes plan, hesabat və normativ göstəricilər və s. iqtisadi təhlilin obyektləri hesab olunur. Bu obyektlər bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədədir. Təhlilin obyektləri informasiya mənbələrində müəyyən göstəricilər sistemində əks etdirilir. Göstəricilər, proses və hadisələr, əməliyyat subyektlərinin bu və ya digər işini miqdarca ifadə edir. Göstəricilər sistemi bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədə olur. İqtisadi təhlilin göstəricilər sistemi külli miqdarda məlumatlardan kompleks istifadəyə əsaslanır. Ona görə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlil prosesində daim göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Göstəricilər 2 yerə bölünür:

1) Yuxarı orqanlar tərəfindən təstiq edilən göstəricilər (direktiv göstəricilər.) Müəssisə idarə və təşkilatlar üçün direktiv göstəricilər qanun sayılır. 2) Müəssisə, idarə və təşkilatların özündə hesablanan göstəricilər.

Dəyər göstəriciləri-ən geniş göstəricidir. Ən mühim dəyər göstəricisi kimi əmtəlik satılmış məhsulun dəyər göstəricisindən istifadə edilir. Natural göstəricilərdə vardır ki, burada bütün istehsal və xidmət sahələrində, həmin sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq istifadə edilir. Məsələn, konserv sənayesində -şərti banka, yem istehsalında – şərti yem vahidi,ət istehsalında orta koklülü ayaqqabı fab.-şərti cüt və s. Keyfiyyət göstəriciləri –buraxılan məhsulun müəyyən olunmuş tələbatə uyğunluğunu müəyyən etmək üçündür. Həcm göstəricilərinə - işçilrin sayı məhsulun həcmi, topdan və pərakəndə tacarətin mal dövriyyəsi və s. aiddi Nisbi cəmiyyət göstəricilərinə -biznes planının yerinə yetirilməsi, quruluşu, diamikası və s. aid edilir.

Təhlil zamanı bu və ya digər göstəriciyə təsir göstərən amirlər vardır ki, bunlarında təsiri hesablamaq, öyrənmə lazımlı gəlir. Lakin elə amirlərdə var ki, onların təsiri məllum olduğu hal-hazırda, təsir dərəcəsinə hesablamaq mümkün olmur. Məs, xalq təsərrüfatının bütün sahəsinə təbii-iqlim şəraiti istehsalının həcminə və məhsulun keyfiyyətinə təsir edir. Lakin bunu hesablamaq mümkün olunmur.

Mövzu-6 İqtisadi təhlilin sistemli və kompleksliyi.

PLAN:

1. İqtisadi təhlilin sistemliyi.

2. Təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlili metodikası.

İctimai həyatın bütün sferaları tədqiq olunan hər bir problemə sistemli yanaşmanı tələb edir. Sistemlilik –ölçülərdən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi tədqiq və təhlil edilmə metodologiyasıdır. Elə buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bazar münasibətləri şəraitində daha sistemli təhlil xarakterini alır.

İqtisadi təhlillə məşğul olan iqtisadiyyatçıların demək olar ki, hamısı (Q,V,Savitiskayadan başqa) sistemli təhlilin ümumi qayda olaraq 6 mərhələdə aparıldığını məqsədəuyğun hesab etmişlər:

1-ci mərhələdə ,tədqiqatın məqsədi və funksiyanın şəraiti müəyyən edilən obyekt bir sistem kimi təsəvvür edilir.Ümumiyyətlə, hər bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətini bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementin –ehtiyatlar, istehsal prosesləri və hazır məhsul sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.Bu halda sistemli təhlilin vəzifəsi - ən yüksək mənfəətliliyi təmin edilə bilən bütün xüsusi amilləri nəzərdən keçirməkdən ibarətdir.

2-ci mərhələdə, subyektlərin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər müəyyən edilir. Analitik və sintetik göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanır.

3-cü mərhələdə, sistemin ümumi sxemi işlənilib hazırlanır. Onun əsas komponentləri funksiyaları,qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edilir.

4-cü mərhələdə, təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət xarakterini əks etdirən əsas göstəricilər və amillər müəyyən edilir.

5- ci mərhələdə, əvvəlki mərhələlərdən əldə olunmuş informasiyalardan istifadə etməklə sistemin iqtisadi- riyazi modeli hazırlanır.

6-cı mərhələdə, bu mərhələ modellə iş adlanır. Bu mərhələdə nəticələrə əsasən iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədiylə ehtiyat və imkanların müəyyən edilməsinin kompleksliyinə obyektiv qiymət verilir.

Sistemli iqtisadi təhlilin əsas məqsədi onun həyata keçirilməsi prosesində məntiqi- metodoloji sxemin hazırlanmasından ibarətdir.

2-Sistemli təhlil onun kompleksliyi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Sistemliliyin mahiyyəti ,əhatə dairəsi kompleksliyə nisbətən daha genişdir.Ona görə də kompleksliyə sistemliliyin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır.Təhlilə yanaşmanın sistemliliyi və kompleksliyi birinci növbədə, iqtisadiyyatın və sitasətin bir biriylə bağlılığını və tam vahidliyini təşkil edir(təhlil zamanı tamı xırda hissələrə ayırıb hesablamalar apara və yaxud da hissələrin nəticələrini toplayıb tamı alırıq) Sistemli təhlildən fərqli olaraq kompleks təhlil sistemində istehsal amilləri təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisinə təsiri nöqtəyi nəzərindən müəyyən edilir. Lakin subyektlərin işinin ayrı ayrı cəhətlərini əks etdirən göstəricilərə təsirini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.Məhz bu cür əlaqələr kompleks iqtisadi təhlil vasitəsiylə həyata keçirilir.

Kompleks təhlil ümumi qayda olaraq aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1-ci mərhələdə, təhlil obyektini, məqsəd və vəzifələr müəyyən edilir;

2-ci mərhələdə, obyektin ümumi vəziyyətini əks etdirən göstəricilər sistemi hazırlanır;

3- mərhələdə, təhlil üçün tələb olunan informasiyalar işlənilib hazırlanır(toplanır,yoxlanılır, müqayisəyəgələn şəkildə salınır və s.);

4-cü mərhələdə, subyektlərin fəaliyyət göstəriciləri keçmiş və gələcək illərlə müqayisə edilir;

5-ci mərhələdə, amillər təhlil həyata keçirilir;

6-cı mərhələdə, fəaliyyətin səmərəliliyi üçün ehtiyatlar müəyyən edilir;

7-ci mərhələdə, bütün bunlar nəzərə alınaraq subyektlərin fəaliyyətinin nəticələrinə qiymət verilir, yaxın gələcək üçün təklif paketi hazırlanır.

Kompleks təhlilin bu ardıcılıqla həyata keçirilməsi nəzəri və həyati cəhətdən özünü tam doğrultmuşdur.

Mövzu-7 Müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinin təhlili .

PLAN:

1. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.

2. Balans mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili.

1-Bazar iqtisadiyyatında müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. O, müəyyən bir dövr (ay, rüb, il) ərzində müəssisədə mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, əsas vəsait obyektlərindən, torpaqlardan, digər maddi və qeyri- maddi ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını, istehsalın və əməyin təşkili formalarının səmərəliliyini səciyyələndirir. Mənfəət-əmək kollektivinin izafi əməyi ilə yaradılan xalis gəlirin reallaşdırılan hissəsidir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin böyük bir hissəsini mənfəət vergisi təşkil edir. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə, firma, təşkilat, idarələrin mənfəəti artdıqca, mənfəət vergisi ödəyicilərindən büdcəyə daxil olmalar da artır. Müəssisə mənfəətlə işlədikdə onun pul vəsaiti çoxalır. Belə olduqda müəssisə borclarını vaxtında və tam məbləğdə ödəmək iqtidarında olur ki, bu da onun qeyri-məhsuldar xərclərinin qarşısını alır. Müəssisənin mənfəətinin çox hissəsini məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəət təşkil edir:

$$\text{Xalis mənfəət} = \text{Satış qiyməti} - \text{Maya dəyəri}$$

Bazar iqtisadiyyatında məhsul, iş və xidmətlərin satış qiyməti bazardakı tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir. Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri müəssisə tərəfindən idarə olunur. Müəssisələr çalışır ki, keyfiyyəti aşağı salmadan daha sərfəli maliyyətlə iş və xidmətlər təklif etsinlər. Məhsulun satışının aşağı həddi həmişə istehsalçının nəzarəti altında olur. İstehsalçı çalışır ki, bu aşağı hədd maya dəyəri ilə müəssisənin mənfəətinin cəmindən aşağı yox, yuxarı olsun. Lakin ancaq maya dəyəri istehsalçı tərəfindən idarə edildiyinə görə, müəssisə maya dəyərini aşağı salmağa çalışır. Maya dəyəri aşağı düşdükcə, satış qiymətləri də azaldılır və beləliklə daha çox alıcının cəlb edilməsi imkanı artır. Göstərilənlərdən aydın olur ki, mənfəətin

artırılması dövlətin, müəssisənin habelə ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilati məsələlərdən biridir.

Vəzifələri:

-mənfəət üzrə planın yerinə yetrilməsi və onun dinamikası;

-ondan istifadənin səmərəliliyi və bu yöndə idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

-balans mənfəətindən istifadə göstəricilərinin öyrənilməsi ;

-yaxın 5-10 il üçün bu yöndə proqnozlar, hesablamalara əsaslandırılmış tövsiyələr və əməli təkliflərin hazırlanması və s.

Mühasibat və rentabelliğin təhlili zamanı ən çox müəssisənin mühasibat və statistik hesabat məlumatlarından istifadə olunur (yazılı razılıq).

2-Balans mənfəəti –idarəetmənin yeni təsərrüfatçılıq və maliyə sabitliyinin, əsas meyarı müəssisənin və kollektivin gəlirlərinin artırılması, sosial şəraitin yaxşılaşdırılması üçün maliyə bazası hesab olunur. Balans mənfəəti-təsərrüfat dövrüdə istifadə ediləbilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də iqtisadi idarəetmə işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetrilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə təhlil edilir. Balans mənfəətinin əsasını məhsul, iş, xidmətlər satışından alınan mənfəət təşkil etdiyinə görə təhlil zamanı bu mənfəət üzrə plandan kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri öyrənilir.

Balans hesabatı müəyyən bir zaman üçün şirkətin aktivlərini (şirkətin əmlakı), məsuliyyətini (şirkətin borcları) habelə onun xalis kapitalını, yəni bu iki məbləğ arasındakı fərq ümumiləşdirir:

$$\text{Xalis kapital} = A - P$$

Mövzu-8 Məhsul satışı və vergiyə cəlb edilən mənfəətin təhlili.

PLAN:

1. Məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin təhlili.

2. Vergiyə cəlb edilən mənfəətin və mənfəətdən vergilərin təhlili.

1– Məhsul satışından əldə edilən mənfəət müəssisənin nizamnamədə göstərilən və qanunun qadağan etmədiyi bütün formalarda həyata keçirdiyi əsas fəaliyyətdən əldə edilən maliyə nəticəsidir. Bu mənfəət göstəricisi müəssisənin məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı fəaliyyətinin nəticələrini daha dürüst qiymətləndirməyə imkan verir və balans mənfəətinin tərkibində daha böyük yer tutur. -Məhsul satışından əldə edilən mənfəət satışdan əldə edilən

mədaxil (ƏDV və aksizlər nəzərə alınmadan) ilə məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan xərclər(maya dəyəri) arasında fərq kimi hesablanır:

$$Ms = S_h - M_d - K_x - I_x$$

M_s -satışdan mənfəət;

S_h -satışdan əldə edilən gəlirlər;

M_d -satılmış məhsulun maya dəyəri;

K_x -kommrsiya xərcləri;

I_x -idarəetmə xərcləri

Burada mənfəətin kəmiyyətinə bir çox amillər təsir edir: daxili(ekstensiv və intensiv) və istehsaldankənar amillər(xarici)-təbii şərait ,qiymətin tənzimlənməsi, tariflər, vergi dərəcələri,\ və s. əhatə edir. Satışdan mənfəətin məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərdən artıq qalan hissəsi real mənfəəti ifadə edir.Buradan aydın olur ki, mənfəətlə işləyən müəsisə və təşkilatların təchizat ,istehsal və satış fəaliyyəti ilə bağlı borclar, xüsusilə ödəmə vaxtı keçmiş (tədiyyə öhdəlikləri) olmamalıdır. Müəsisələrdə məhsul (iş,xidmət) istehsalı üçün sifarişlər vermək arzusunda olan investolar müəsisə balansının ilk oxunuşunda yüksək səviyyədə mənfəətlə işlədiyi halda vaxtı çatmış və keçmiş borclarının ödənilməsi üçün həmin müəsisənin pulunun olmadığını gördükdə, balans məlumatlarının ,ilk növbədə mənfəətə dair göstəricilərin reallıqdan fərqli olduğunu anlayır. Satışdan alınan mənfəətə dair göstəricinin reallığı satılan məhsulun (iş və xidmətin) tam maya dəyəri ilə yanaşı onun satılması faktının və həcmnin vaxtında və dürüst uçota alınmasını,uçot reqistrlərində və mühasibat (maliyə) hesabatlarında əks etdirilməsini tələb edir.

2-Qüvvədə olan Vergi Qanunvericiliyinə görə istehsal müəsisələrində vergitutma obyektini normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş miqdarda azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətdir. Vergiyə cəlbə edilən yəni vergi tutulan mənfəət məbləğini təhlil etmək üçün əvvəlcə ümumi mənfəət (balans mənfəəti) göstəricisinin formalaşmasını təhlil etmək lazımdır. Ümumi mənfəət hesabat dövrü ərzində müəsisənin bütün mənfəət və zərərlərinin balanslaşdırılmasının ümumi nəticəsidir.Bu göstərici bütün gəlirlərin xərclərdən arıq məbləği olub , müəsisənin hesabat dövründə əldə etdiyi mənfəət və ya zərərin son qalığını xarakterizə edir. Vergi tutulan mənfəətə görə hesablanan vergi və ödəmələr üzrə məbləğləri ödənildikdən sonra mənfəətin qalan hissəsi müəsisənin sərəncamında qalan xalis mənfəəti təşkil edir.Bu səbəbdən də vergitutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşmasında ayrı ayrı göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili həm bu işdə marağı olan dövlət orqanları və həm də müəsisələrin özləri tərəfindən aparılır.Bir qayda olaraq, ümumi mənfəətdən –mənfəət vergisi , gəlirlərə görə vergi, əmlak vergisi ,büdcəyə çatası iqtisadi sanksiyalar, yerli vergilər və rüsumlar çıxıldıqdan sonra , yerdə qalan məbləğ vergi tutulan mənfəət məbləği hesab olunur. Reallaşdırılan məhsulun strukturu, maya dəyərinin və satış qiymətlərinin plana nisbətən artması və azalması ,hesabat

ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərərləri ,cərimələr, maliyyə yardımları və s. vergitutulan mənfəətin məbləğinə təsir göstərir.

Təhlilin sonrakı mərhələlərində bu amillərin vergitutulan mənfəət məbləğinin artması yaxud azalmasına təsiri təyin edilir.Büdcəyə ödəmələr vaxtında və tam həyata keçirilmədikdə ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir.Bu səbəbdən də vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili zamanı ilk növbədə mənfəətdən büdcəyə ödənilən vergilər üzrə hesablaşmaların vəziyyəti öyrənilir.Bu nun üçün analitik cədvəl hazırlanır və vergi məbləğinin artıb azalmasına təsir edən amillər və onların təsir dərəcəsi təyin edilir.Bu amillər 2 yerə ayrılır:

- 1) Vergi tutulan mənfəət məbləğinin dəyişməsi;
- 2) Vergi dərəcələrinin dəyişməsi.

Müəssisənin vergi hesablaşmalarıyla bağlı təhlil apararkən –maliyyə nəticələri və onlar haqda hesabatdan, vergi qanunvericiliyinə dair normativ sənədlərdən AR-nın NK tərəfindən təsdiq edilmiş vergi və rüsumlara dair qərarlardan istifadə olunur.

Mövzu-9 Xalis mənfəət və rentabellik göstəricilərinin təhlili

PLAN:

1.Xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlili.

2.Rentabelliin göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili.

1-Balans mənfəətindən büdcəyə ödənilən vergi və digər mənfəət hesabına ödənilən iqtisadi sanksiyalar ,məcburi ödənc məbləğləri çıxıldıqda yerdə qalan məbləğ müəssisənin xalis mənfəətini təşkil edir.O- müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması,likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması,daxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyət və s. kimi problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir.Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı,sosial inkişaf, yığım və s.fondlar xalis mənfəət hesabına yaradılır.Bu səbəbdən də xalis mənfəətin formalaşmasını təhlil etmək,

- Onun daha da artırılmasını təmin etmək;
- Ehtiyatların aşkara çıxarılıb ,daha tez səfərbər edilməsi

kimi planların hazırlanması üçün hər bir müəssisə üçün vacib və zəruri şərtidir.

Xalis mənfəət balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğundan balans mənfəətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər eyni zamanda xalis mənfəətə də təsir göstərir.Buna görə də xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibindəki xüsusi çəkisinə diqqət etmək lazımdır.Xalis mənfəətə təsir göstərən amillər:

- Balans mənfəətinin dəyişməsi;

-reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin artması(azalması);

-reallaşdırılan məhsulun qiymətinin dəyişməsi;

-əvvəllər silinmiş borcların daxil olması və.s

Xalis mənfəət –müəsisşəin sərəncamında qalan mənfəətdir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, bütün müəsisşələr xalis mənfəətdən istədikləri kimi istifadə edə bilirlər.Buna görə də təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyaları və tendensiyaları fonda ayrılmalarda və azalmaların olması və onların səbəbləri öyrənilir.

2-Rentabellik – müəsisşənin işinin səmərəliliyini səciyyələndirir,müəsisşənin kapitalını artırmaq qabiliyyəti haqqında təsəvvür yaradır.Rentabellik nisbi gəlirliyi göstərir.Rentabellik müxtəlif qaydada hesablanır.Əsas göstərici ümumi rentabellik vəya aktivlərin rentabelliği göstəricisidir:

$$R_{\text{üm}}=(M_b/A)\times 100$$

$R_{\text{üm}}$ -ümumi rentabellik;

M_b -balans mənfəəti;

A -aktivlər

Burada,rentabelliğin bu göstəricisi qoyulmuş kapitalın 1 manatına düşən mənfəətin məbləğini göstərir.

Məhsulun rentabelliği göstəticisinin hesablanması qaydası aşağıdakı kimidir:

$$R_m= (M_s /M)\times 100$$

M_s -məhsul satışından əldə edilən mənfəət;

M -məhsulun(satılmış)maya dəyəri

Rentabellik göstəricilərinin müqayisəli təhlili bəzi az rentabelli məhsullar istehsalının ixtisara salınması,daha çox rentabelli məhsullar istehsalının ixtisara salınması ,daha çox rentabelli məhsul çeşidlərinin istehsalının genişləndirilməsi kimi problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Rentabelliği təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini, habelə hər göstəricinin tətbiq dairəsini bilmək lazımdır.Planlaşdırmada və təhlil işlərində daha çox aşağıdakı rentabellik göstəricilərindən istifadə olunur:

a)əmtəəlik məhsulun retabelliği;

b)məhsul çeşidinin rentabelliği;

c)iqtisadi rentabellik;

- d) istehsalın rentabelliği;
- e) kapital qoyuluşlarının rentabelliği;
- i) əmək məsrəflərinin rentabelliği və s.

Bu göstəricilərin əsas məqsədi plan və keçmiş illərə nisbətən artım və azalmaya müxtəlif amillərin təsirini müəyyən etməkdir.

Mənfəət və rentabellik fərqli meyarlardır, prinsipial şəkildə bir-birlərindən fərqlənirlər. Bəzən bu göstəricilər üzrə analizlər fərqli nəticələrə gətirib çıxarır. Xırda proyektlər üçün rentabellik mənfəətdən daha yüksəkdir; mənfəət isə nəhəng proyektlərin yol verdiyi nöqsanları qiymətləndirərkən daha çox nəzərə alınır.

Rentabellik,

- məhsulun satışından əldə edilən mədaxil məhsulun istehsal və satış xərclərini ödəməklə bərabər müəyyən mənfəəti də təmin edir,
- nisbi gəlirliyi göstərir,
- müəssisənin gəlirliyini daha dəqiq xarakterizə edir.

Mənfəət,

- gəlirləri, xərcləri, itkiləri xarakterizə edərək, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün göstəricilərini ümumiləşdirir,
- sayəsində müəssisənin effektivliyini və rentabelliğini öyrənib, qiymətləndirmək olar,
- mütləq gəlirliyi əks etdirir

, - müəssisənin şəxsi kapitalını artırmaq üçün əsas vasitə **Mövzu-10-11 Beynəlxalq standartlardan istifadə etməklə rentabelliğin təhlili.**

PLAN:

1. Direkt-kostinq sistemində mənfəətin amilli təhlili metodikası.

2. Direkt-kostinq sistemində rentabelliğin təhlil metodikası.

1- Direkt-kostinq anlayışı 1936-cı ildə Amerikan iqtisadiyyatçısı C.Harrison tərəfindən elmə gətirilmişdir. Anlam baxımından birbaşa xərclərin uçotu deməkdir. İnkişaf etmiş bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin effektiv idarə olunması onun informasiya təminatından asılıdır. Bütün qabaqcıl şirkətlər direkt-kostinq sistemində marjinal metodun istifadəsinin effektivliyini təsdiq edir. Bunun əsasında maya dəyərinin aşağı salınması və marjinal gəlirin müəyyən edilməsi durur.

Direkt-kostinq sisteminin mahiyyəti –xərcləri : daimi və dəyişən xərclər kimi təsnifləşdirmək və onların müəssisənin istehsal prosesinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Direkt-kostinq sisteminin inkişafı XX –ci əsrin II yarısından başlamışdır. *Dəyişən xərclər* -o xərclər aiddir ki, onların həcmi hesabat dövrü ərzində istehsalın həcmindən asılı olmayaraq dəyişmir və ya cüzi dəyişir. Məs, reklam xərcləri, icarə haqqı, əsas vəsaitlərin amortizasiyası və s. Bu xərclər məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında önəmli faktordur. *Dəyişən xərclər isə* birbaşa məhsulun həcmindən asılı olaraq dəyişir. Bu xərclər özlüyündə 2-yə ayrılır: 1) istehsal xarakterli dəyişən xərclər (material xərcləri, əməkhaqqı xərcləri və s.); 2) qeyri-istehsal xarakterli dəyişən xərclər (məhsulun qablaşdırılması, nəqliyyat xərcləri, komissiyon xərcləri və s.).

Direkt-kostinqdə daimi xərclər məhsulun maya dəyərinə daxil edilmir, dəyişən xərclər isə məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. İstehsal birbaşa məhsulun maya dəyərindən asılı olur. Direkt-kostinq sistemində maliyyə nəticələrinin uçotu çoxpilləlidir. Sistemin vacib özəlliyi bu sistemdə istehsalın həcmi, xərclər və mənfəətin qarşılıqlı əlaqə və asılıqlarının öyrəniləbilməsidir. Direkt-kostinq sisteminə əsasən dəyişən xərclərin artıb azalması ilə mənfəətin necə dəyişdiyini müşahidə etmək olar. Belə ki, maya dəyərinin azalmasıyla xərclər azalacaq əldə olunan mənfəət artacaqdır:

$$MG=MS+SX$$

MG-marjinal gəlir

MS-satış mənfəəti

SX-sabit xərclər

2-Direkt-kostinq sistemi bazar iqtisadiyyatının atributudur. Yəni bu sistem bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Bu sistemdə uçotun , təhlilin və idarəetmə qərarlarının yüksək səviyyəsi əldə olunur. Direkt-kostinqdə rentabelliğin tətbiq metodikası *xərc-həcm-mənfəətin* qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Ölkəmizdə tətbiq olunan metodikada rentabellik səviyyəsi satışın həcmindən asılı deyildir, satış həcmindən asılı yalnız mənfəət və xərclərin artmasına səbəb olur. Rentabelliyə təsir göstərən amillər: a) satılmış məhsulun miqdarının dəyişməsi; b) satış qiymətinin dəyişməsi; c) sabit xərclərin dəyişməsi; ç) məhsulun vahidinə dəyişən xərclərin dəyişən xərclərin dəyişən xərclərin dəyişməsi və s. göstərmək olar.

Mövzu-12 Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili

PLAN:

1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri
2. Mühəsibat balansının valyutasının təhlili.
3. Mühəsibat balansının likvidliyinin təhlili.

1-Azad bazar rəqabəti şəraitində müəssisənin yaşaması ,iflasa uğramaması , qiymətin və mənfəətin maksimumlaşdırılması, rəqabətdə liderlik , mümkün iqtisadi artım templəri , müəssisə fəaliyyətinin yüksək rentabelliyyənin təmin olunması və s. kimi həlledici rol oynayan bu əlamətlər maliyyə vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Maliyyə -təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatına təsir göstərməyə kömək edən vacib vasitələrdən biridir. Təhlilin başlıca istiqaməti və məqsədi –bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərə təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxarmaq, maliyyə vəziyyətində gözlənilən meyilləri proqnozlaşdırmaq,səmərəliliyi yüksəltmək , ehtiyatları aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.Müəssisənin maliyyəsi dedikdə,- məhsul (iş,xidmət) istehsalı və satışı ,digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan pul münasibətləri sistemi başa düşülür.Maliyyə vəziyyətinin təhlili – maliyyə təhlilinin əsas tərkib hissəsidir və qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərirlər.Belə ki, müəssisənin fasiləsiz , yüksək keyfiyyətdə məhsul buraxılışı və reallaşdırılması pul gəlirini çoxaldır, bu da öz növbəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilini 2-yerə ayıraraq təhlil etmək mümkündür:

1)daxili təhlil;- idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxslər tərəfindən aparılır.İdarəetmə qərarlarının hazırlanması məqsədilə aparılır. Mühasibat uçotu və hesabatlardakı informasiyalardan istifadə olunur.

2) xarici təhlil;- xarici investolar , borc verənlər, vergi orqanları,malalanlar ,maliyyə orqanları və digər kənar təşkilatlar tərəfindən aparılır.Mətbuatda nəşr olunan informasiyalardan(hesabatlardan) istifadə olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri:

- Müəssisənin mövcud vəsaitinin vəziyyətini ,dinamikasını,tərkibini və strukturunu öyrənmək;
- Bu tərkib hissələrinin artması və ya azalmasına təsir göstərən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsi;
- Müəssisənin vəsaitlərinin mənbələri;
- Debitor və kreditor borclarının hərəkəti və strukturunu öyrənmək;
- Müəssisənin ödəniş qabiliyyətini öyrənmək və s.

İnformasiya mənbələri:

*mühasibat balansı

*maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat

*hesabatlara əlavə olunan debitor və kreditor borclarının siyahıları

*izahatlar, normativ sənədlər

*cari uçot mənbələri

*auditor rəyləri

*müəsisənin əmlakının qiymətləndirilməsinə dair sənədlər və s.

2-Mühasibat balansı müəsisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün indikator rolunu oynayır. Balans yekunu balansın valyutası adlanır.

3-Maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün tələb olunan informasiya başlıca olaraq mühasibat balansında verilir. Mühasibat balansının likvidliyi – müəyyən bir vaxtda müəsisəninin cari maliyyə vəziyyətini göstərən və müəsisəninin balans hesabına öz maliyyə öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini əks etdirən iqtisadi göstəricidir. Əsas elementləri: aktivlər, öhdəliklər və kapitaldır.

Aktivlər- keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəsisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirəbiləcəyi gözlənilən resursdur. Məs, nəqliyyat, avadanlıqlar, ofis ləvazimatı, bina vəs. Qısa və uzun müddətli aktivlərə bölünür. 1 il ərzində öz dəyərini nağd pula çevirəbilən aktivlərdir. 1 ildən artıq müddətə öz dəyərini nağd pula çevirəbilən aktivlər uzunmüddətli aktivlərdir.

Öhdəliklər – müəsisəninin fəaliyyəti nəticəsində yaranan digər şəxslərə olan borclardır. Qısamüddətli (Cari) və uzunmüddətli borcalara ayrılır. Cari aktivlərin cari öhdəliklərdən çox olan hissəsi dövriyyə kapitalı adlanır:

$$DK=CA-CO$$

Dövriyyə kapitalının çox olması resurslardan səmərəsiz istifadəni bildirir. Yəni resurslar gəlir gətirəcək sahələrə yönəldilməmiş və əldə saxlanılmışdır. Dövriyyə kapitalının az olması likvidlik problemini yaradır.

Kapital-bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra müəsisəninin xalis aktivlərinin dəyəridir.

Mühasibat balansının likvidliyini təhlil edərkən müəsisələrin dövriyyə kapitalına, dövriyyə aktivlərinə diqqət etmək gərəkdir. Ümumiyyətlə, balans likvidliyi müəsisəninin öhdəliklərini öz aktivləri ilə təmin etmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman həmin aktivlərin pula çevrilmə müddəti öhdəlikləri ödəmə müddətinə uyğun gəlir.

Mövzu-13 Müəsisəninin ödəmə və maliyyə sabitliyinin təhlili

PLAN:

1. Müəsisəninin ödəmə qabiliyyətinin təhlili.

2. Müəsisəninin maliyyə sabitliyinin təhlili.

3. Müəsisəninin işgüzar aktivliyinin təhlili.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən göstəricilərdən biri də ödəniş (ödəmə) qabiliyyətidir. Ödəniş qabiliyyəti dedikdə, müəssisənin möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür. Ödəniş qabiliyyəti nəinki müəssisələrin eyni zamanda xarici investorların, bankların, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisələrin marağını təyin edən problemlərdən biridir. Dövlət və kommertiya bankları kredit verməzdən qabaq, onların (müəssisələrin) ödəniş qabiliyyətini yəni borcları qaytarma imkanını öyrənirlər. Müəssisənin ödəniş qabiliyyəti təhlilinə onun cari aktivlərinin likvidliyini, yəni onların nəğd pula çevrilməsi imkanını təyin etməklə başlanılır. Bu baxımdan ödəniş qabiliyyəti likvidlik dərəcəsiə asılıdır və bu iki anlayış bir-birinə çox yaxındırlar. Kassada, hesablaşma və valyuta hesablarında asanlıqla pul vəsaitinə çevrilmək mümkün olan qiymətli kağızlar, daxilolma ehtimalı yüksək olan debitor borcları kimi vəsait növləri üzrə məbləğ cəmi təcili öhdəliklərin cəmindən çox olarsa, bu müəssisənin ödəniş qabiliyyətli olduğunu göstərir. Əks halda isə onun ödəniş qabiliyyətinin olmamasını sübut edir. Ödəniş qabiliyyətinin təhlili zamanı ödəniş qabiliyyəti əmsalı (%) təyin edilir. Bunun üçün muhasibat uçotundakı informasiyalardan istifadə edərək tədiyyə öhdəlikləri və tədiyyə vəsaitləri olmaq üzərə ikitərəfli qruplaşdırılmış analitik cədvəl tərtib edilir. Müəssisənin ödəniş qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün cari, operativ və perspektiv faizlər hesablanır. AR-da fəaliyyətdə olan təsərrüfat sahələrinin ödəmə qabiliyyətinin təhlilinə dair nə praktik nə də təlimat materialları olmadığından müəssisələrdə debitor və kreditor borcları artmaqda davam edir.

2- Müəssisənin maliyyə sabitliyi, -bu maliyyə resurslarının elə bir vəziyyətidir ki, onların istifadəsi və bölüşdürülməsi ödəniş qabiliyyətinin saxlanması zamanı, kapitalın və mənfəətin artması əsasında müəssisənin inkişafını təmin edir. Maliyyə sabitliyi o deməkdir ki,

-gəlir xərclərinin sabit ötür keçməsi

-pul vəsaitlərinin sərbəst manevr etməsi və onlardan istifadənin effektivliyi

-malların, işlərin, xidmətlərin fasiləsiz istehsalı və satışı prosesini

Maliyyə sabitliyinə təsir edən xarici amillər (xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi, texnika və texnologiyanın cəmiyyətdə üstünlüyü, ödəniş qabiliyyəti və gəlirlərin səviyyəsi və s.) və daxili amillər (buraxılan məhsulun strukturu, xərclərin həcmi və strukturu, əmlakın vəziyyəti və strukturu, menecerlərin bacarıq və peşəkarlığı) vardır.

Maliyyə sabitliyinin təhlili zamanı mütləq və nisbi göstəricilər də diqqətə alınır. Mütləq göstəricilərə -dövrüyyə kapitalı, daimi kapital, ehtiyat mənbələrinin ümumi həcmi; nisbi göstəricilərə - müstəqillik əmsalı, asılılıq əmsalı maliyyələşmə əmsalı və s. aiddir.

3-Müəssisənin fəaliyyətinin işgüzar aktivliyinin (səmərəliliyinin) qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin yekun mərhələsini təşkil edir. İşgüzar aktivliyi müəyyən etmək üçün firmanın ümumi uğurları, onun iqtisadi inkişafının xarakteri və ümumi səmərəlilik artımının təmin olunması qiymətləndirilir. Təhlilin nəticələri əsasında müəssisə rəhbərliyi onu maraqlandıran obyekt

haqqında ətraflı məlumat əldə edir. Burada əsas məqsəd obyektin həm cari vəziyyətini, həm də inkişaf perspektivini dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən az saylı əsas parametrlərin müəyyənləşdirilməsidir. Müəsisssənin işgüzar aktivliyinin səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər bunlardır: 1) avans edilmiş ehtiyatların həcmi; 2) istehsal prosesində həmin ehtiyatların istehlakının həcmi (məsrəflər)

Maliyyə aspekti baxımından müəsisssənin işgüzar fəallığı onun vəsaitinin dövür surətində öz əksini tapır.

Mövzu-14 Müəsisssənin maliyyə vəziyyətinin reytingli təhlili

PLAN:

1. Qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətin qiymətləndirilməsi.

2. Müəsisssənin maliyyə vəziyyətinin reytingli təhlili.

3. Müəsisssənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

1-Qiymətli kağızlar bazarı (QKB) həm pul, həm də kapital bazarı kimi fəaliyyət göstərir. QKB-nın mahiyyət və məzmununu anlamaq üçün ilk növbədə qiymətli kağızın mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Çünki bu bazarın başlıca alətləri qiymətli kağızlardır. AR-nın Mülki Məcəlləsində deyilir: "Qiymətli kağız müəyyənləşdirilmiş formaya riayət olunmaqla hər hansı hüquq təsdiqləyən elə bir sənəddir ki, həmin hüquq bu sənəd olmadan nə həyata keçirilə bilər nə də başqa şəxsə verilə bilər. Qiymətli kağız başqasına verildikdə onun təsdiqlədiyi bütün hüquqlar da keçir."

Qiymətli kağızların müxtəlif növləri mövcuddur: istiqraz, səhm, veksəl, Çek, opsiyon, fyuçers və s. Bütün qiymətli kağızların fundamental keyfiyyəti eynidir: tədavül etmək, likvidlik, risklik.

QKB maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyət göstərən başlıca elementlərindən biri olmaqla iqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrinə maliyyə vəsaitlərinin operativ şəkildə axınını təmin edən bir sahədir. Bu bazarın məqsədi – sərbəst maliyyə resurslarını səfərbər etmək və onları bazarın iştirakçılarının qiymətli kağızlarla keçirdiyi müxtəlif əməliyyatlar vasitəsilə yenidən bölgüsünü təmin etməkdən ibarətdir. Bu bazarın mövcudluğu bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələr üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir.

QKB-qiymətli kağızların buraxılmağı, tədavülü və ödənilməyi ilə bağlı, hüquqi və fiziki şəxslər arasındakı əlaqələr sistemidir. QKB-nın önündə duran başlıca vəzifə -müəsisssələrə investisiya qoyuluşunu təmin etməsi, bank kreditinə nəzərən ucuz kapitaldan istifadəyə yol açmasıdır. QKB-nın iştirakçılarının başlıca məqsədi bu bazardakı əməliyyatlardan mənfəət qazanmaqdır. QKB tərəfindən hökumət strategiyası gerçəkləşdirilir. Bunun sübutu olaraq Şərqi Avropa dövlətlərində Rusiyada 1990-cı illərdə şirkətlərin özəlləşdirilməyini və səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməyini göstərmək olar. Ölkəmizdə QKB QKDK, Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tənzimlənir.

2-Müəsisənin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirilməsində müəsisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin bütün mühim göstəriciləri diqqətə alınır.Müəsisənin maliyyə vəziyyətinin reytingli təhlilinin mərhələləri aşağıdakılardır:

1-ci mərhələ, hesabat dövrü üçün ilkin informasiyanın toplanması və analitik işlənməsi ;

2- ci mərhələ, müəsisənin maliyyə vəziyyəti üzrə reytinginin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin əsaslandırılması və onların təsnifləşdirilməsi;

3-cü mərhələ, reyting qiymətləndirmənin yekun göstəricisinin hesablanması;

4-cü mərhələ,reytingə görə müəsisələrin təsnifləşdirilməsi.

Göstəriciləri:

*müəsisənin təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliyinin(rentabelliynin) qiymətləndirilməsi göstəriciləri: müəsisənin ümumi rentabelliği,xalis rentabelliği, kapitalın rentabelliği, istehsal fondlarının rentabelliği aiddir.

*idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri;

*müəsisənin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi göstəriciləri;

*müəsisənin likvidliyinin və bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri.

Beləliklə,müəsisənin maliyyə vəziyyəti üzrə reytingli təhlili zamanı real bazar rəqabəti şəraitində müqayisə edilən obyektlərin məcmusunun daha yüksək nəticələri götürülür.

3-Müəsisənin maliyyə vəziyyətini birmənalı qiymətləndirmək olmaz Bu zaman fəaliyyəti təhlil olunan müəsisənin əsas maliyyə göstəriciləri –satışdan əldə olunan pul gəlirləri, məhsul istehsalı və satışı üzrə xərclər, artım templəri, balans mənfəəti, rentabellik göstəriciləri,borc vəsaitləri ,xüsusi vəsaitlər və s. diqqətə alınır.Müəsisənin maliyyə vəziyyəti iqtisadi kateqoriya olub,kapitalın dövr etməsi prosesində onun vəziyyətini əks etdirir.Maliyyə vəziyyəti dedikdə, müəsisənin öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək qabiliyyəti başa düşülür.O müəsisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə resursları ilə təmin olunması , onların məqsədli yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi,digər huquqi və fiziki şəxslərlə maliyyə baxımından qarşılıqlı əlaqəsi ,ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi ilə səciyyələndirir.Təchizat,istehsal,satış və maliyyə fəaliyyəti prosesində kapitalın fasiləsiz dövrünü prosesi baş verir.Vəsaitlərin strukturu və onların mənbələri,maliyyə resurslarının həcmi və onlara tələbat dəyişir ki, nəticədə müəsisənin maliyyə vəziyyəti də dəyişir.Müəsisənin Sabit,,qeyri-sabit və böhranlı olub bilər.Müəsisənin öhdəliklərini vaxtında ödəmək ,Öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək və əlverişsiz şəraitdə öz ödəmə qabiliyyətini saxlamaq imkanları onun maliyyə vəziyyətinin sabit olduğunu göstərir..Fasiləsiz keyfiyyətli məhsul məhsul buraxılışı və satışı müəsisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir.Müəsisələrin iş təcrübəsində bəzən elə hallara rast gəlinir ki,

hətta yaxşı işləyən müəssisə də maliyyə çətinliyi ilə üzləşir. Bu resursların səmərəsiz istifadəsi ilə bağlı olan haldır. Bazar münasibətləri şəraitində istənilən müəssisədə həyata keçirilən hər bir əməliyyat sahibkar üçün riskli hesab olunur. Bu na görə də maliyyə vəziyyətini təhlil etməklə maliyyə vəziyyətini təhlil etməklə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirib yaxın və uzaq gələcəkdə proqnozlar vermək mümkündür.

Mövzu-15 Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalı

PLAN:

1. Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının təhlili.

3. Müəssisəni qiymətləndirilməsi.

- 1- Müasir şəraitdə hər bir işgüzar təşkilat daima daima mürəkkəb ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Firmaya təsir göstərən ətraf mühit amilləri müxtəlif xarakterik keyfiyyətlərə malik olduqlarına görə onları şərti olaraq 2 qrupa ayırmaq mümkündür :1) birbaşa təsir qrupu;- əmək, material, kapital resurslarının təchizatçıları, istehlakçıları, rəqibləri, həmkarlar ittifaqlarını, qanunverici və dövlət orqanlarını aid edirlər.;2) dolay təsir qrupuna;- iqtisadi vəziyyət, sosial –mədəni amillər, siyasi amilər, elmi texniki tərəqqə və beynəlxalq hadisələr aid edilir. Şəraitdən asılı olmayaraq göstərilən hər bir amil müəssisənin müflisləşməsinin əsasını qoya bilər. İstehsal prosesinin get gedə daha da mürəkkəbləşməsi bəzi əmək və peşə ixtisaslarının sıradan çıxmasına və yenilərinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Yeni məhsul və texnologiyaların yaranması daima buna uyğun işmi qüvvəsinin istehsalda cəlb olunmasını tələb edir. Əgər yeni kompüter texnikasından istifadə edən proqramçı və ya texnik vaxtında müəssisəyə cəlb edilməsə bu boşluq zəncirvari şəkildə bütün müəssisəyə yayıla bilər. Xırda görünən bu cür boşluqların sayının çoxalması isə müəssisənin normal işləməsinə mənfi təsir göstərir. Müəssisə öz fəaliyyətində çoxlu sayda xammal və material, maşın və avadanlıq göndərən təşkilatlarla əlaqədə olur. Təsərrüfat ahəngini pozmamalı üçün müəssisə daima kommersiya əlaqəsində olduğu işgüzar təşkilatların fəaliyyətini, tədiyyə qabiliyyətliliyini, likvidliyini və digər parametrlərini təhlil etməli, onlarda aparılan auditor və digər yoxlamalar haqqında məlumatı olmalıdır. Əsas diqqəti isə inhisarçı təchizatçılara yönəltməlidir. Məsələn elektrik sransiyasının dayanması və nəqliyyatda tariflərin qalxması müəssisəni iflas vəziyyətinə sala bilər. Maksimum dərəcədə təchizatçılardan asılılığı azaltmaq üçün eyni məkan və zamanda xammal və material üzrə iki və daha çox malgöndərən təsərrüfat münasibətində olmaq vacibdir. Bəzi təchizatçılardan fasilələrlə də olsa mal alaraq onları ehtiyatda saxlamaq lazımdır. Müəssisənin fasiləsiz geniş təkrar istehsal aparabilməsi üçün kapitalla da təchiz olunmalıdır. O bütün potensial investor olan subyektlərlə əlaqədə olmalı,

maliyyəlaşmənin bütün növlərindən , yəni səhm və istiqraz vəərəqləri, lizinq , firma və bank kreditlərindən istifadə etməlidir.Daimi kreditorlarla iş görmək məqsədəuyğun sayılmalıdır.Biznes fəaliyyətinə təsir göstərən amillər sırasınada istehlakçılar mühim yer tutur.Müəsisənin mənfəətinin yüksəlməsi istehlakçıların miqdarından asılıdır. Çalışmaq lazımdır ki müəsisənin istehsal etdiyi məhsulun bir istehlakçısı olmasın .Ümumiyyətlə, rəqabət mübarizəsində uğurla addımlamaq təsərrüfat subyektinin müflisləşmə riskini azaldır.Qanunların və dövlət orqanlarının fəaliyyəti biznesin səmərəli işləməsinə şərait yaratmırsa, onda zəncirvari qaydada neqativ hallar yarana bilər.Məs, vergilərin artması biznesi iflas vəziyyətinə sala bilər. Bütün bu sadələdiyimiz firmanın müflisləşməsinə təsir edən xarici amillərdir.Xarici amillərin təsirini azaltmaq üçün təşkilatda təşkilatda aşağıdakı keyfiyyətlər olmalıdır:

*ölkədə və xaricdə makroiqtisadi vəziyyəti təhlil etmə bacarığı

*rəqabətli ideyaların istehsalda ,satış bazarlarında reallaşdırma bacarığı

*potensial alıcıların ehtiyat və tələbatlarını vaxtında üzə çıxartma bacarığı və s.

Daxili amillərə isə -kadrlar tərəfindən işin zəif aparılması , istehsal, xammal və material və s . aiddir.

2- Müəsisənin fəaliyyət göstərdiyi mühit onun mövcud durumuna və gələcək inkişafına müəyyənedici təsir göstərir .Məlum məsələdir ki, firmanın fəaliyyət göstərdiyi mühit dəyişkəndir, davamlı olaraq dəyişikliklərə məruz qalır .Onda müəsisənin də xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq davamlı şəkildə dəyişməsi qaçınılmazdır.Hər bir müəsisə böyümək və inkişaf etmək istəyir. Və belə inkişaf zamanı müəsisənin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə baş verən və verəcək dəyişiklikləri nəzərə alaraq təsərrüfat subyektinin məqsədi və hədəfləri də dəyişikliyə məruz qalır.Bu məqsədlə müəsisənin inkişaf məqsədlərini müəyyən etməsi və buna nail olma yollarını planlaşdırması, bu yolda müxtəlif alternativ variantlardan ən səmərəlisini seçməsi müəsisənin (firmanın) inkişafına strateji yanaşmanı vacib edir.

Mövzu-16 Məhsul istehsalı və satışının təhlili

PLAN:

1. Təhlilin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri

2.Məhsul buraxılışının həcmnin,strukturunun və dinamikasının təhlili.

1-Məhsul istehsalı və satışını xarakterizə edən göstəricilər bir biriylə qarşılıqlı əlaqəli göstəricilərdir.İstehsalın əsasını məhsul satışı təşkil edir.Müəsisə istehsal edəcəyi məhsulu və onun həcmi müəyyən edərkən həmin məhsulların reallaşdırılması imkanlarını nəzərə almalıdır.Məhsul istehsalı və satışının əsas məqsədi – rəqiblərlə müqayisədə məhsul satışı həcmi artırılması , istehsal güclərindən maksimum istifadə etməklə , bazarda müəsisənin fəaliyyət dairəsinin və nəticədə onun mənfəətinin qalxması yollarının müəyyən edilməsidir. Məhsul istehsalı və satışının kompleks məqsədli təhlili prosesini aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

I.- marketinqə əsaslanır və istehsal olunan məhsula tələbin öyrənilməsi,ötən dövrün müqavilələrinin yerinə yetrilməsinin tələbi ilə əlaqədardır.

II.-daha sərfəli şərtlərlə müqavilələrin bağlanması , planlaşdırılan dövüdə istehsalın həcmi və strukturunun optimallaşdırılması məqsədi ilə əmək material və maliyyə resurslarından istifadə üzrə əlavə imkanların müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

III.-məhsulun həcmi, keyfiyyəti vəs. üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetrilməsi qiymətləndirilir.

IV. –mərhələdə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetrilməsi üzrə kənarlaşmaların daxili və xarici səbəblərinin , onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Vəzifələri:

*məhsul istehsalı və planının yerinə yetrilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

*məhsul satışı dinamikasının qiymətləndirilməsi;

*məhsul satışı həcmi artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların təyin edilməsi vəkəmiyyətə qiymətləndirilməsi

*aşkar edilmiş ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlərin hazırlanması və müvafiq hesablamalarla əsaslandırılması vəs.

İformasiya mənbələri:

- Müəsisənin biznes planı, operativ plan –qrafk, qəbul edilmiş sifarişlər, müdirlərin hesabatları, keyfiyyət şəhadətnamələri, mal göndərilməsinə dair qrafiklər, istehsalat müşavirələrinin materialları, maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat və s.

2- Sənaye müəsisələrində məhsul istehsalının həcmi natural, şərti natural, əmək və dəyər ölçüləri ilə ifadə olunur.Sənaye məhsulu istehsalının həcmi ümumi göstəriciləri dəyər ifadəsində - müəsisənin topdansaş qiymətilə əks etdirilir. Ü mumi məhsul həcmi bitməmiş istehsal da daxil olmaqla istehsal olunmuş bütün məhsulların dəyəri ilə xarakterizə olunur. Ümumi məhsulun həcmi ,plan, müqayisə və faktiki qiymətlərlə hesablanır., uçot və

hesabatlarda əks etdirilir. Məhsul istehsalının təhlili məhsul buraxılışı və satışı həcmının dinamikasının qiymətləndirilməsi ilə (bazis və zəncirvari artımın hesablanması) başlanır. Bu məqsədlə sadə analitik cədvəllər tərtib olunur.

Mövzu-17 Məhsul buraxılışı və keyfiyyətinin təhlili.

PLAN:

1. Məhsul buraxılışı ahəngdarlığının təhlili.

2. Məhsul keyfiyyətinin təhlili.

1-Planlı idarəetmə sistemləri tətbiq olunan dövürlərdə ay, sutka, saat ərzində Bərabər səviyyədə, yaxud da artan ölçüdə (planda nəzərdə tutulan hallarda) məhsul buraxılışı istehsalın ahəngdarlığı hesab olunurdu. Bazar münasibətləri şəraitində isə istehsalın ahəngdarlığı – malalanlarla bağlanan müqavilələrlə və ya onlardan qəbul edilən sifarişlərə uyğun tərtib olunan qrafik üzrə kvartal, sutka, saat ərzində plan həcmində ritmlə məhsul buraxılışıdır. İstehsalın qeyri-ahəngdarlığı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetrilməməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da müxtəlif cərimələrin, dəbbələmə məbləğlərinin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin artmasına səbəb olur. Son nəticədə sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyi aşağı düşür. Buna görə də fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın ahəngdarlığı göstəricisi istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri göstəricilərdən biridir və bütövlükdə müəssisə üzrə onun sexləri, birqada və sahələri üzrə təhlil edilir. Ahəngdarlığın təhlilini, təqvim dövrünün seçilməsi, məhsul buraxılışına dair plan-qrafikin tərtib edilməsi və faktiki məhsul buraxılışının operativ qaydada uçota alınmasıyla mümkündür. İstehsal müəsisələrinin başlıca məqsədi məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı planlarını ahəngdar surətdə yerinə yetirməklə sahibkar mənfəətinə nail olmaqdır. Lakin məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması qrafikləri bazarın tələbinə uyğun tənzimlənən indiki şəraitdə istehsalın ahəngdar iş rejimini təmin edə bilməyən müəsisələr çoxluq təşkil edir. Məhsul buraxılışının qeyri-ahəngdarlığı bürün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir edir;

- istehsal həcmi artırır;

- anbarlarda artıq məhsulun toplanmasına səbəb olur;

- məhsulun keyfiyyətini aşağı salır və maya dəyərini artırır;

- mənfəətin azalmasına,

- rentabelliğin aşağı düşməsinə;

- və son nəticədə müəsisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Təhlil zamanı ahəngdarlığın pozulmasının daxili və xarici səbəbləri təyin edilir və bu səbəblərin aradan qaldırılmasına daha çox diqqət yetrilir.

Göstəriciləri:

- 1) Müstəqim göstəricilər: istehsal ahəngdarlığı əmsalı, qeyri-ahəngdarlığı əmsalı və s.İstehsal ahəngdarlığı aşağıdakı yolla hesablanır:

$$I_A = \text{Faktiki həcm} / \text{Plan həcmi}$$

2) Dolay göstəricilər;- müəsisin təqsiri üzündən boşdayanmaya görə ödəmələr, fəhlələrin iş vaxtından əlavə, bayram və istirahət günlərində , gecə növbələrində işlədilməsinə görə əlavə ödəmələr, hazır məhsul qalığı və i.a . aiddir.

2-Məhsulun keyfiyyəti firmanın istehsal fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biridir.Məhsulun keyfiyyəti- onun öz təyinatına müvafiq müəyyən tələbatı ödəməyə yararlı olmasını şərtləndirən, daşıyıcısı olduğu ,özünəməxsus xassələrin məcmusudur.Bazar rəqabəti şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahibkarların qarşısında duran mühim iqtisadi və siyasi vəzifələrdən biridir.Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox vaxt əlavə material və əmək sərfi ilə bağlıdır və effektivlik baxımından daha məqsədəuyğundur.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən əsas amil olduğuna görə onun formalaşmasına texniki nəzarət istehsal prosesinin bütün mərhələlərində-ilkın xammalın daxil olmasından başlanmış hazır məhsulun göndərilməsinədək olan bütün mərhələlərdə həyata keçirilir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə məhsulun yüksək keyfiyyətinin və davamlılığının təmin olunmasına məsrəflər,onun,maya dəyərində böyük yer tutur.Lakin bu halda bütün məhsul daha tez satılır,oxşar məhsul buraxan müəsislərlə bazar rəqabətində liderliyə nail olur,daha çox məhsul istehsalı və reallaşdırılması imkanlarına nail olur,nəticədə də keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar xərclər örtülür və daha mənfəət əldə edilir.Məhsulun keyfiyyətini təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır.Bütün bu göstəricilər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

a) *ümumiləşdirici göstəricilər*:-müəsisədə istehsal edilən bütün məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edir.Məs,ixrac üçün məhsulun Xüsusi çəkisi,dünya standartlarına uyğun məhsulun xüsusi çəkisi vəs. b) *fərdi göstəricilər*;- məhsulun keyfiyyətinin bircə xususiyətni göstərən göstəricilərdir.Məs, südün yağlılığı, spirtli içkilərin tündlüyü və s.c) *dolay göstəricilər*;- brakdan olan ,itkilər məhsulun ümumi həcmində brak məhsulun ümumi həcmi . laboratoriya və ekspertzaya təqdim edilən məhsulun miqdarı vəs.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi subyrktlərin gəlirlərinin və mənfəətlərinin çoxaldılmasını təmin etməklə yanaşı bu gəldirdən və mənfəətdən gəir vergisi,mənfəətdən vergi,aksiz vergisi,ƏDV vəs. vergi və rüsumlar alan dövlətin marağını təmin edən problemlərdən biridir.Buna görə də dövlət müəsislərində görölən iş və xidmətlərə nəzarət məqsədilə bir çox qanunverici sənədlər hazırlanmışdır.Məs, sertifikatlar ,lisenziyalar və s. Bu məqsədlə əksər ölkələrdə “Standartlaşdırma Haqqında Qanun” mövcuddur.

Mövzu-18

Məhsul istehsalı və satışının üzrə müqavilə öhdəliklərinin təhlili

PLAN:

1. İş, xidmət satışı üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetrilməsinin təhlili.

2. Məhsul buraxılışına təsir edən amillərin təhlili.

Məhsul istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli göstəricilərdir. Məhdud istehsal resursları və qeyri-məhdud tələb şəraitində məhsul istehsalının həcmi ön plana çəkilir. Lakin, bazarın təchiz edilməsi və rəqabətin güclənməsi səviyyəsindən asılı olaraq istehsal satışın həcmi müəyyən etmir, əksinə satışın mümkün həcmi istehsal proqramının tərtib edilməsini şərtləndirir, daha doğrusu, istehsal proqramının əsasını məhsul satışı təşkil edir. Müəssisə istehsal edəcəyi məhsulu və onun həcmi müəyyən edərək həmin məhsulların reallaşdırılması imkanlarını nəzərə almalıdır. Məhsul istehsalı və satışı həcmi artım tempinin, onun keyfiyyətinin yüksəlməsi müəssisənin fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilərinə- məhsulun maya dəyərində, mənfəətə və rentabellik səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də həmin göstəricilər qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Məhsul istehsalı və satışının təhlilinin əsas məqsədi rəqiblərlə müqayisədə məhsul satışı həcmi artırılması, istehsal güclərindən maksimum istifadə etməklə, bazarda müəssisənin fəaliyyət dairəsinin (xüsusi çəkisinin artırılması) və nəticədə, onun mənfəətinin qalması yollarının müəyyən edilməsidir.

İstehsal prosesinin təhlili iki istiqamət üzrə aparılır. Birinci halda istehsal proqramının formalaşması və yerinə yetirilməsi zamanı zəruri məbləğdə mənfəət əldə edilməsi baxımından onun satışının perspektivi qiymətləndirilir. İkinci halda, təhlil prosesində maliyyə-iqtisadi nöqtəyi nəzərdən istehsalın tənzimlənməsi üzrə idarəetmə qərarlarının iqtisadi nəticələri müəyyən edilir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sadəcə olaraq istehsal prosesi deyil, istehsal ediləsi məhsula sifarişlərin alınması və istehsalçı ilə razılaşdırılmış qiymətlər üzrə onun ödənilməsi təhlilin obyektini hesab olunur. Bu zaman istehsalın təhlili və bazarın öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi prosesi (marketing) bərabər səviyyədə bir-birinə təsir göstərir. Bazarın bolluğu və kəmiyyət tələbinin ödənilməsi, rəqabətin güclənməsi şəraitində istehsal deyil, satış müəssisənin məqsədini müəyyən edir.

İstehsalın həcmi işgüzar fəallığın müəyyən diapazonunda, daha doğrusu, relevant sıraları xarakterizə edən min-mak həddində öyrənilir. Təhlil yalnız mütləq min-mak həddində deyil, eləcə də dəyişməz daimi xərclər həddində də aparıla bilər. Relevant sıra məhsul istehsalı və satışının minimum mümkün, maksimum mümkün, optimal və faktiki həcmi əks etdirir.

Satışın minimum mümkün (zərərsiz) həcmi mövcud istehsal və qiymətlər şəraitində məhsul satışından əldə edilən ümumi pul gəlirlərinin satılmış məhsula çəkilən bütün xərclərə bərabər olması ilə xarakterizə edilir. Satışın maksimum həcmi təsərrüfatdaxili ehtiyatların maksimum səfərbər edilməsini əks etdirir.

Satışın elə həcmi optimal hesab olunur ki, bu zaman mövcud istehsal şəraitində və müəyyən qiymət diapazonunda maksimum mənfəət əldə etmək mümkündür. Optimallaşdırma məsələsi daha çox nəzəri xarakter daşırsa da məhsul buraxışının planlaşdırılmasında istiqamət (oriyentir) rolunu oynayır.

Malalanların ünvanına yola salınması üzrə planının yerinə yetirilməsi, onun daxili və xarici bazarlarda satışı qarşılıqlı əlaqəlidir. Məhsul istehsalı və satışının kompleks məqsədli təhlili prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir.

Birinci mərhələ marketinqə əsaslanır və istehsal olunan məhsula tələbin öyrənilməsi, ötən dövrün müqavilələrinin yerinə yetirilməsinin təhlili ilə əlaqədardır.

İkinci mərhələ, daha sərfəli şərtlərlə müqavilələrin bağlanması üçün planlaşdırılan dövrdə istehsalın həcmi və strukturunun optimallaşdırılması məqsədi ilə əsas vəsatlərdən, əmək, material və maliyyə resurslarından istifadə üzrə əlavə imkanların müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Məhsul istehsalı və satışının təhlilinin üçüncü mərhələsində məhsulun həcmi və göndərilməsinin ahəngdarlığı, keyfiyyəti və komplektliyi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir. Müqavilə üzrə öhdəliklərin vaxtında və ya tam yerinə yetirilməməsi nəticəsində baş verən itkilərin həcmi və onların müəssisənin fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilərinə (satışın və mənfəətin həcminə, rentabellik səviyyəsinə, pul gəlirlərinə və s.) təsiri müəyyən edilir.

Dördüncü mərhələ, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə kənarlaşmaların daxili və xarici səbəblərinin və onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Məhsul istehsalı və satışının kompleks məqsədli təhlilinin əsas vəzifəsi müəssisənin rəqabət durumunun və bazarın konyukturasının dəyişməsi şəraitində resurslarla çevik manevr etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu ümumi vəzifə aşağıdakı fərdi analitik vəzifələrin həll edilməsi ilə realizə edilir:

- Məhsul istehsalı və satışı planının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; - Məhsul istehsalı və satışı dinamikasının qiymətləndirilməsi; - Məhsul istehsalı və satışına dair plan göstəricilərinin reallığı, gərginliyi və müqavilə öhdəlikləri ilə örtülməsinin təyin edilməsi; - Hazır məhsulun göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təyin edilməsi; - Məhsul istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirinə müəyyən edilməsi; - Məhsul istehsalı və satışı həcmi artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlarının təyin edilməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi; - Aşkar edilən ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlərin hazırlanması və müvafiq hesablamaqla əsaslandırılması. Məhsul buraxılışı və satışı həcmi retrospektiv təhlilinin aparılması üçün əsas informasiya mənbələrinə müəssisənin biznes-planı, operativ plan-qrafik, qəbul edilmiş sifarişlər,

hazır məhsul anbarları müdirlərinin hesabatları, keyfiyyət şəhadətnamələri, mal göndərilməsinə dair qrafiklər, məhsul buraxılışı üzrə qrafiklər, istehsalat müşavirələrinin materialları, reklamasiyalar 16 saylı «Hazır məhsulların hərəkəti, onların yola salınması və satışı» cədvəli, 2

sayılı forma- «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat» və s. aid edilir. Məhsul buraxılışı və satışının perspektiv təhlili idarəetmə təhlilinin məzmununu təşkil edir və alternativ idarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi və onlardan ən optimalının seçilməsində istifadə edilir.

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının həcmi natural, şərti-natural, əmək və dəyər ölçüləri ilə ifadə olunur. Sənaye məhsulu istehsalının həcmnin ümumi göstəriciləri (ümumi və əmtəəlik məhsul) dəfər ifadəsində- müəssisənin topdan satış qiymətilə əks etdirilir. Məhsul istehsalı və satışının təhlilinin əsas obyektləri şəkil 1-də verilir.

Ümumi məhsul həcmnin bitməmiş istehsal da daxil olmaqla istehsal olunmuş bütün məhsulların (yerinə yetirilmiş işlərin, xidmətlərin) dəyəri ilə xarakterizə edilir. Ümumi məhsulun həcmi plan, müqayisə və faktiki qiymətlərlə hesablanır, uçot və hesabatlarda əks etdirilir.

Əmtəəlik məhsulun həcminə dair göstəricinin ümumi məhsulun həcmindən onun tərkibinə bitməmiş istehsal üzrə fərqin (artma, azalma) istehsal istehlakının qəti brakın tərəfindən ödənilmiş yaxud da inkassa üçün razılıq verilmiş məhsulun həcmi xarakterizə edir.

Məhsul buraxılışının həcmnin təhlilində aşağıdakı bir neçə mərhələdə məsələlər öyrənilir:

- 1. Satılmış məhsulun həcmi ilə müqayisədə ümumi və əmtəəlik məhsul buraxılışının dinamikası;*
- 2. Məhsul çeşidləri üzrə istehsal proqramının yerinə yetirilməsi;*
- 3. Məhsulun strukturunun və struktur dəyişiklərinin, biznes planlarının yerinə yetirilməsinə təsiri;*
- 4. Zərərsizlik səviyyəsi və müəssisənin maliyyə sabitliyi ehtiyatı və i.a.*

Mövzu-19 Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunması.

PLAN:

- 1. Əsas fondlardan istifadənin təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.*
- 2. Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasının təhlili*
- 3. Əsas fondların həcmi və strukturunu xarakterizə edən göstəricilərin təhlili .*

Dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əsas fondların həcmi artdıqca, onların tərkibində istehsal təyinatlı fondların, xüsusilə də maşın və avadanlıqların payı artdıqca, istehsal proseslərin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin, axın xətlərinin, özü-özünü idarə edən maşın və avadanlıqların tətbiqi dairəsi genişləndikcə, milli müəssisələrdə xaricdən baha qiymətlərlə alınan güclü maşın və avadanlıqlardan istifadə miqyasları genişləndikcə istehsal müəssisələrində mövcud əsas fondlardan daha da effektiv istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Buna görə də mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən, istehsalın həcmi və strukturundan, istehsal istiqamətlərindən, irili və xırdalığından və digər fərqləndirici əlamətlərdən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat

subyektlərində əsas fondlardan, xüsusilə də istehsal təyinətli əsas fondlardan, ilk növbədə texnoloji prosesləri icra edən maşın və avadanlıqlardan və digər texniki vasitələrdən istifadə göstəriciləri təhlil edilir. Bazar rəqabəti şəraitində daha məhsuldar, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən, çıxar və tullantının miqdarını azaldan, yüksək keyfiyyətli məhsul, iş və xidmətləri istehsal etmək və bazara çıxartmaq imkanlarına malik maşın və avadanlıqlarla təchiz olunan müəssisələr daxili və xarici bazarlara daha tez reallaşdırıla bilən məhsullar çıxartmaqla yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olurlar. Bazar rəqabəti dərinləşdikcə istehsal texnologiyalarında daha məhsuldar maşın və avadanlıqlardan istifadə olunmasına ehtiyac daha sürətlə artır. Deyilənlərdən aydın olur ki, sənaye müəssisələrində məhsul, iş və xidmətlər istehsalı həcmənin çoxaldılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib amillərdən biri də təsərrüfat subyektlərinin əsas fondlarla təchiz olunması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsidir. Bu səbəbdən də mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün sənaye müəssisələrində əsas fondlarla təchiz olunması və onlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi təhlil edilir. Bu sahə də təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır: 1. Bütövlükdə müəssisə üzrə onun sexləri və digər təsərrüfat bölmələri üzrə əsas fondlarla

təmin olunmasını təyin etmək; 2. Son 5-10 ilin timsalında onların dinamikasını və onun məqsədəuyğunluğunu təyin etmək; 3. Əsas fondların strukturunu öyrənmək və onda əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirmək; 4. Əsas fondlardan istifadə dərəcəsini öyrənmək və mövcud istifadə vəziyyətinin istehsalın həcminə və digər göstəricilərə təsirini hesablamaq; 5. Əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək; 6. Əsas vəsaitlərdən istifadənin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq və i.a.

Əsas istehsal fondları və onlardan istifadənin təhlilinin informasiya mənbələri

Əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadəni təhlil etmək üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir: 1. Müəssisənin biznes planı; 2. Müəssisənin texniki-inkişaf planı; 3. Mühasibat balans; 4. Müəssisə balansına 5№-li əlavə; 5. 11№-li «Əsas fondların (vəsaitin) mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat»; 6. İstehsal gücü balans; 7. Əsas vəsait obyektlərinin təzadən qiymətləndirilməsinə dair sənədləşdirmələr; 8. Əsas vəsait obyektlərinin kartoçkalrı; 9. Layihə-texniki sənədləşdirmələr; 10. Əsas vəsait obyektlərinin texniki vəziyyətinə dair aktlar; 11. Mütəxəssislərin raportları; 12. Ayrı-ayrı əsas vəsait obyektlərinin istismarı qaydaları; 13. Texniki sənədləşmələr; 14. Maşın və avadanlıqların boş dayanmaları və onlar səbəblərinə dair aktlar; 15. Maşın və avadanlıqların iş vaxtı fonduna dair hesablamlar və i.a. Əsas fondlardan istifadə olunan hərəkətdən və texniki vəziyyətdən bilavasitə asılı olduğuna görə təhlil zamanı illik hesabatda balans əlavə edilən 5№-li hesabatda, 11№-li «Əsas vəsaitin mövcudluğu və hərəkətinə dair hesabatda, texniki paspaortda və hər bir əsas vəsait obyekti üçün ayrıca açılan kartoçkalarda, əsas vəsaitin qəbulu, ləğv edilməsi və digər xaric

olmalar barədə aktlarda və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə, onların dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

Müəssisənin əsas istehsal fondları ilə təmin olunmasının təhlili

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasını təhlil edərkən, əvvəlcə müəssisənin əsas fondlarla kifayət dərəcədə təmin olunub-olunmamasını, onun dinamikasını, tərkibini, quruluşunu, texniki səviyyəsini, istehsalın və onun təşkili səviyyəsini öyrənmək lazımdır. Sənaye müəsisələrinin əsas istehsal fondları istehsal və qeyriistehsal sahəsində istifadə olunma təyinatına görə əsasən üç qrupa bölünür:

1. Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondlar. 2. Başqa sahələrin əsas istehsal fondları. 3. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biri bu qruplar üzrə əsas fondların dinamikasını və onların strukturunun əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Mövzu-20 Müəssisənin fondlardan istifadənin təhlili.

PLAN:

1. Əsas vəsaitlərin hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili.

2. Əsas fondlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin təhlili.

1- Sənaye müəsisələrində əsas fondlardan effektiv istifadə olunması ən çox onların texniki vəziyyəyindən aslıdır. Xüsusən, bu hal əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqlardan səmərəli istifadə olunması, onların texniki vəziyyətinin artıq boşdayanma hallarının ləğv edilməsi ilə əlaqədardır. Əsas istehsal fondlarının fiziki cəhətdən vaxından qabaq köhnəlməsi onlardan istifadə üzrə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur, təmiri və texniki xidməti ilə əlaqədar pul, əmək və material məsrəflərinin səviyyəsini durmadan artırır. Bəzən maşın və avadanlıqların texniki vəziyyəti təmirin gecikməsi hesabına o dərəcədə pisləşir ki, onların bir daha təmir edilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilmir. Əsas vəsaitlərin mövcudluğu, köhnəlməsi və hərəkəti haqqında məlumatlar müəssisənin istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün informasiya mənbəyidir.

Əsas istehsal fondlarının hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlilində bir sıra ümümləşdirici və fərdi göstəricilərdən istifadə edilir. Belə ki, əsas istehsal fondlarının hərəkəti və texniki vəziyyətinin xarakterizə edən əsas göstəricilərə onların daxilolma əmsalı, təzələnmə əmsalı, ləğvi əmsalı, dəyişdirilməsi əmsalı, maşın və avadanlıq parkının genişlənməsi əmsalı, köhnəlməsi və yararlılıq əmsalları, artım əmsalı, habelə texniki səviyyəsi və mənəvi fiziki köhnəlmə dərəcəsini əks etdirən avadanlıqların yaş qrupları üzrə əmsalları, onların təmiri kimi göstəricilər aid edilir.

Ümumilikdə götürüldükdə isə əsas fondların hərəkətinin təhlili onların daxil olması, təzələnməsi, təsərrüfatdan çıxması, ləğv olunması və genişləndirilməsi əmsalları və s. göstəricilər arasında aparılır. Əsas fondların texniki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün yararlılıq əmsalı, köhnəlmə əmsalı, dəyişmə əmsalı, və s. hesablanır. Bəzi əmsalların hesablanması qaydasıyla tanış olaq.

1. Əsas istehsal fondlarının daxilolma əmsalı, (Θ_d) əsas istehsal fondların daxilolma intensivliyini göstərir və belə hesablanır:

$$\Theta_d = F_d / F_{AX}$$

Θ_d -əsas fondların daxil olma əmsalı;

F_d -hesabat ili ərzində daxil olan fondların dəyəri;

F_{AX} -hesabat dövrünün axırına əsas istehsal fondlarının ilkin dəyərini göstərir.

2. əsas istehsal fondlarının təzələnməsi əmsalı (Θ_t) fondların təzələnməsi intensivliyini əks etdirir:

$$\Theta_t = F_{yd} / F_{ax}$$

Əsas fondların təzələnməsi həm yenilərinin əldə olunması və həm də mövcud olanların modernləşdirilməsi hesabına baş verə bilər ki, bu da müsbət hal sayılır.

3. Əsas istehsal fondlarının təsərrüfatdan çıxma əmsalı (Θ_r) əsas istehsal fondlarının istehsal sferasından çıxmasının intensivliyini göstərir və belə hesablanır:

$$\Theta_r = F_r / F_{av}$$

Θ_r -istehsaldan çıxma əmsalı;

F_r -hesabat dövründə istehsaldan çıxarılmış əsas fondların ilkin dəyəri;

F_{av} - hesabat dövrünün əvvəlinə olan əsas fondların ilkin dəyərini göstərir.

4. Əsas istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri onların qalıq dəyəri və köhnəlmə səviyyəsindən asılı olduğuna görə təhlil zamanı köhnəlmə və yararlılıq əmsalları hesablanır. Bu əmsallar fondların texniki vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəriciləridir:

$$\Theta_k = K_M / F$$

Θ_k -köhnəlmə əmsalı;

K_M -fondların köhnəlmə məbləği;

F -fondların ilkin dəyəri

Yararlılıq əmsalı (Θ_y);

$$\Theta_y = F_q / F = 1 / \Theta_k$$

F_q -əsas fondların qalıq dəyərini göstərir.

Maşın və avadanlıqların texniki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün onları yararlı, əsaslı təmir tələb edən, istismar üçün yararsız və silinməli avadanlıq qruplarına bölürlər. Bütün bunlardan başqa təhlil zamanı təmirdəqalma müddətlərinin uzanmasının məhsul buraxılışının azalmasına təsiri də hesablanır.

2-Əsas fondlar müəssisənin əsas kapitalının ümumi məbləğində böyük və xüsusi çəkiyə malikdir. Əsas istehsal fondlarından istifadənin öyrənilməsi qiymətləndirilməsi təhlilində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi texniki-iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilərə əsas fondların rentabelliği, Fondverimi, fondtutumu, məhsul artımının 1 manatına kapital qoyuluşunun tutumu və digər ekstensiv, intensiv və inteqral istifadə göstəriciləri aiddir. Fərdi göstəricilər $-1m^2$ istehsal sahəsinə görə məhsul buraxılışını xarakterizə edən göstəricilərdir. Bəzi ümumiləşdirici göstəricilərin hesablanması ilə tanış olaq:

1) Əsas istehsal fondlarının rentabelliği: planlaşdırma və təhlil işlərində daha çox bu göstəricidən istifadə olunur, istehsal fondlarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edir:

$$R_F = M/F$$

R_F -əsas fondların rentabelliği;

M-məhsul istehsalından əldə olunan mənfəət;

F-əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri

2) Fondtutumu göstəricisi; əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini (F) buraxılan məhsulun həcminə (M) bölmək yolu ilə hesablanır:

$$F_t = M/T$$

3) Fondverimi göstəricisi; istehsal olunmuş məhsulun ümumi dəyərinin (M) əsas fondların orta illik dəyərinə (F) olan nisbəti kimi hesablanır:

$$F_v = M/F$$

Hesabat ilində keçən ilə nisbətən fondverimi göstəricisinin yüksəlməsi, fondtutumunun aşağıya doğru meyli müsbət və ya istehsal fondlarından səmərəli istifadə edildiyini xarakterizə edir, yaxud da əksi vəziyyət isə qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir.

Mövzu-21 Müəssisənin əmək resurslarıyla təmin olunması.

PLAN:

1. Əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili.

2. İş vaxtı fondundan istifadənin təhlili

1-Əmək resursları istehsal resurslarının ən mühim tərkib hissəsidir.Məhsul istehsalının həcmi , strukturu, keyfiyyəti və ümumiyyətlə, müsbət mənada həyata keçirilməsi ilk növbədə bütün resursları hərəkətə gətirən əmək resursları ilə təmin olunmasından –onların ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən ,iş vaxtından intensiv istifadə olunmasından , maddi stimullaşdırılmasından asılıdır.Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın intensiv inkişafının sürətləndirilməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi,istehsal gücü yüksək texniki vəsaitlərdən effektiv istifadə etməklə sahibkar kapitalının yüksəldilməsi mümkündür.Bu yerdə əmək resursları ilə təchiz olunma və onlardan istifadə səmərəli istifadə səmərəli rol oynayır.Müəssisənin istehsal gücü artdıqca ,istehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə , yeni mütərəqqe texnologiyalardan istifadə miqyasları genişləndikcə yüksək ixtisaslı işçilərə tələbat artır.Bazar rəqabəti şəraitində daxili və xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli ,istehlakçıların tələbinə uyğun çeşidlərdə,ucuz və mənfəətli tez reallaşdırılan məhsul istehsalı miqyasının genişləndirilməsi iş yerlərinin yüksək ixtisaslı fəhlə və kadrlarla təmin olunmasını tələb edir. Bu da iş vaxtı itkilərinin azaldılması, istehsal resurslarından effektiv istifadə,qeyri məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və mənfəətin yüksəldilməsi kimi problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək resurslarının (müəssisə personalının) təhlilində:

*Müəssisənin peşə-ixtisas (miqdar və keyfiyyət) üzrə təmin olunması;

*peşə və ixtisasları üzrə personalın hərəkəti;

*əmək məhsuldarlığı;

*məhsulun (iş, xidmət) əməktutumu, iş vaxtından istifadə , əməyin ödənilməsinə məsrəflər vəs. göstəricilər öyrənilir.

Son dövrlərdə elmi texniki tərəqqenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bütün sahələrdə olduğu kimi istehsal sahəsində də istehsalın mürəkkəbliyi və elmtutumu artmışdır ki, bu da mühəndis – texniki işçilərin sayını xeyli artırmışdır.Müəssisə personalında onların xüsusi çəkisi xeyli artmış və bu qəbildən olan personalın saxlanması üçün xərclər xeyli çoxalmışdır.Əməyin ödənişi üzrə məsrəflərin məhsulun maya dəyərinə payının çoxalmasına səbəb olmuşdur.

2-Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadənin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

*bütövlükdə müəssisə və onun ayrı ayrı sahələri üzrə işçilərin faktiki sayının planauyğun olması,habelə plandan kənarlaşmaların səbəbini təyin etmək;

*əlavə əmək resursları cəlb etmədən istehsalın həcmının çoxaldılmasını təmin edən daxili imkanları aşkara çıxarmaq;

*mövcud əmək resurslarının strukturu və dinamikasını təyin etmək;

*işçilərin sayının dəyişilməsinin ,iş vaxtından istifadə və əmək məhsuldarlığının artmasının məhsul istehsalının həcminə təsirini hesablamaq ;

*işçi axını və onların səbəblərini təyin etmək;

*əmək məhsuldarlığının dinamikasını, artım templərini və onların istehsal nəticələrinə təsirini müəyyən etmək;

* nasilat normalarının yerinə yetrilməsini, kənarlaşmaların səbəblərini, mövcud normaların istehsal texnologiyalarına və şəraitinə uyğunluğunu təyin etmək;

*əməkhaqqı fondu üzrə kənarlaşmaları və onların səbəblərini təyin etmək;

*əmək resurslarından səmərəli və yüksək səviyyədə istifadə, təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq .

İnformasiya mənbələri:

*müəsisşənin biznes planı;

* əmək üzrə hesabat;

*işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin hərəkəti haqqında hesabat;

*idarəetmə aparatı işçilərinin sayı və onların əməyinin ödənilməsi haqqında hesabat;

* müəsisşənin xüsusi kapitalı və fondların hərəkəti haqqında hesabat;

* müəsisşənin maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat;

* tabel uçotu məlumatlarından ,kadrlar uçotu məlumatlarından ;

*boşdayanmaya görə aktlardan ;

*əmək məsrəflərinin cari uçotu məlumatlarından və digər mənbələr.

Mövzu-22 Müəsisşənin (firmanın) əmək resurslarının təhlili.

PLAN:

1. *Əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili*
2. *İş vaxtı fondundan istifadənin təhlili.*

Müəsisşənin kifayət qədər əmək resursları ilə təmin olunması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində ən vacib məsələlərdən biridir.İstehsal müəsisşələrində avadanlıqlardan , material resurslarından effektiv istifadə ,məsrəflərə qənaət, mənfəətin çoxaldılması kimi digər bir çox iqtisadi göstəricilərin qənaətbəxşliyi əmək resursları ilə təmin olunma və onların

istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır. Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması və ondan effektiv istifadəni təyin etmək üçün peşələr və ixtisaslar üzrə əvvəlki illərin göstəriciləri, hesabat ilinin plan göstəriciləri ilə təlabat miqdarı tutuşdurulur.

Bazar rəqabəti şəraitində müəssisələrin əksəriyyəti daha məhsuldar və mütərəqqe texnologiya və avadanlıqlardan, daha ixtisaslı kadrlardan istifadə etməklə- yüksək keyfiyyətli, daxili və xarici bazarlarda baha qiymətə satılmaq ehtimalı olan məhsul istehsalı üçün səy göstərirlər. Belə hallarda iş yerlərini ixtisara salmaq məhdudluğu, əməkhaqqı xərclərinin artımı məhsulun maya dəyərinə və mənfəətin çoxaldılmasına mənfi təsir göstərir. Buna görə də təhlil zamanı əmək resurslarının strukturu da öyrənilir. Təhlil zamanı müəssisədə əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin köməkçi fəhlələrin xüsusi çəkisinə nisbətən üstün artması aşkar edilərsə, bu mənfi haldır. Bunun aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanır və operativ nəzarət yətrilir. Rəhbər işçilərin, digər fəaliyyət sahələrində işləyənlərin xüsusi çəkisinin həm plana, həm də keçən ilə nisbətən azılması – idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, lüzumsuz ştatların ixtisar edilməsi, az effektiv digər fəaliyyət sahələrində həmçinin azaldılması ilə izah olunur. İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı peşələr və dərəcələr üzrə fəhlə qüvvəsinə olan təlabatın ödənilməsi yüksək keyfiyyətli məhsul (iş, xidmət) istehsalının çoxaldılmasında həlledici rol oynayır. Yuxarı dərəcəli işlər aşağı dərəcəli fəhlələr, qeyri peşəkar mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetrildikdə işlərin keyfiyyəti və məhsuldarlığı aşağı düşür. Bəzən də bu işlərin təkrar görülməsi zəruri olur. Məsrəflərin və məhsulun əmək tutumunun artmasına baxmayaraq aşağı keyfiyyətdə məhsul ucuz qiymətlərlə, həm də çətin satıldığına görə istehsalın effektivliyi azalır. Aşağı dərəcəli işlərin icrası isə yuxarı dərəcəli mütəxəssislərə (fəhlələrə) həvalə edildikdə əmək məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti artır. Bu hal əməkhaqqı xərclərinin əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımına səbəb olur ki, bu da müəssisə üçün faydalı olmur. Buna görə də təhlili aparılan müəssisələrdə fəhlələrin ayrı-ayrı ixtisas və peşə dərəcələri öyrənilir. Müəssisənin bu yöndə təlabatının ödənilməsi də təyin edilir. İnformasiyalar toplanılır və analitik cədvəllər tərtib edilir. Günün tələbləri səviyyəsində qurulmuş müəssisələrdə yeni peşələr üzrə iki və ya daha çox peşəyə yiyələnmiş fəhlə kadrların hazırlanması, fəhlələrin ixtisaslarının artırılması planlaşdırılır. Məs, xüsusi ixtisas artırma kursları təşkil edilməsi və s. kimi.

Təhlil zamanı müəyyən dövür ərzində,

$$\text{İşçilərin dövriyyə əmsalı} = (\text{işə qəbul edilən işçilərin sayı} + \text{işdən azad edilən işçilərin sayı}) / \text{orta siyahı sayı}$$

düsturu ilə müəyyən edilir. Təqvim ili ərzində daimi siyahı tərkibində olan işçilərin sayı ilin əvvəlinə işçilərin faktiki sayına nisbəti daimi kədr əmsalını göstərir.

2-Əmək resurslarından istifadə ilk növbədə iş vaxtı fondundan istifadənin dərəcəsindən asılıdır. Buna görə də əmək göstəricilərinin təhlili zamanı müəssisənin əmək kollektivinin iş

vaxtından istifadəsinin effektivliyi öyrənilir. Hesabat dövrü ərzində mövcd əmək resurslarından istifadə bütün işçilər (fəhlələr) tərəfindən , bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam –günlərin və saatların miqdarına görə qiymətləndirilir..Planlaşdırma və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə biznes planı tərtib edən zamanı iş vaxtı balansı da tərtib edilir və bütün hesabat dövrü ərzində onun gözlənilməsində operativ nəzarət edilir. Təhlil zamanı əvvəlcə bütövlükdə müəssisə üzrə hesabat dövrü ərzində orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən az olub olmaması, iş vaxtı itkiləri hesablanır kənarlaşmalara obyektiv və subyektiv amillərin təsiri təyin edilir.İş vaxtı itkiləri kənardan alınan elektrik enerjisinin, su, buxar və s. kəsilməsinə görə; müdriyyətin razılığı ilə əlavə məzuniyyətlərin verilməsi, fəhlələrin xəstələnməsinə görə ; maşın və avadanlıqların nasaz olmasına görə; xammal və material çatışmamazlığına görə və habelə digər səbəblərdən dolayı baş verə bilər.Bu halda hər bir iş vaxtı itkilərini ətraflı təhlil etmək tələb olunur.Müəssisənin fəaliyyətindən asılı iş vaxtı itkiləri (subyektiv itkilər) məhsul istehsalını artırmaq , fəhlələri ixtisar etmək üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur.Əlavə vəsait qoyuluşu tələb olunmadan ancaq təşkilati tədbirlər görməklə iş vaxtı itkilərini aradan qaldırmaq istehsalın effektivliyini yüksəltmək müəssisə üçün daha faydalı olur.

Mövzu-23 Məhsulun əmək tutumunun və hesabat normalarının təhlili.

PLAN:

1.Məhsulun əməktutumunun və hesabat normalarının yerinə yetrilməsinin təhlili.

2. Əmək məhsuldarlığının amilli təhlili.

İstehsalın miqyasları artdıqca, daxili və xarici bazarlarda rəqabət güc lən dikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması daha böyük əhəmiyyət

kəsb edir. İstehsal proseslərində fəaliyyət göstərən adamların əməyi nin effektivliyi

əmək məhsuldarlığı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığı insanların məqsədə uyğun

fəaliyyətə gətirilməsi ilə yanaşı, istehsalın effektivliyinin ən mühüm göstəricilərindən

biridir. O, maddi istehsalda vaxt vahidi ərzində yaradılan məhsulun miqdarı,

yaxud məhsul vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfinin miqdarı

ilə ölçülür.

Bazar rəqabəti şəraitində əmək məhsuldarlığının artırılması üzrə planın işlənilməsi, bu planlaşdırmanın aparıldığı dövrdəki elmi-texniki tədqiqatlar, rəqabət qabiliyyəti, əmək adamlarının mədəni-texniki səviyyəsinin artırılması, istehsalın və əməyin

təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əməyin nəticələrinə görə işçilərin maddi və mənavi maraqlarının gücləndirilməsi və digər amillərin he saba alınması, onun reallaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətin təmin edilməsi idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə əmək məhsuldarlığına dair göstəricilər yuxarı orqanlar tərəfi ndən təsdiq edilməyib, hər bir təsərrüfat subyekti tərəfi ndən müstəqil olaraq müəyyən edilir və sosial-iqtisadi inkişaf (biznes) planında nəzərdə tutulur. Bu planda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən bütün texniki, texnoloji, təşkilati tədbirləri hesaba almaqla yanaşı, əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqına (maddi stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqədar ödəmələr də daxil olmaqla) nisbətən üstün artımı nəzərdə tutulur ki, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin effektivliyi təmin olunsun. Əmək məhsuldarlığının təhlili prosesində plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, onların artıqlaması ilə, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi səbəbləri və hər bir səbəbin təsiri öyrənilir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə dair plan tapşırıqlarının reallığı əsaslandırılır, müəssisədə (ayrı-ayrı sexlərdə və digər təsərrüfat vahidlərində) mövcud olan əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları (təsərrüfatdaxili) aşkara çıxarılır, onlardan istifadəni təmin edən konkret təşkilati-texniki tədbirlər hazırlanır (hesablamalarla əsaslandırılmış), habelə əmək məhsuldarlığının artımının istehsalın həcminə, fəhlələrin sayına, əməyin ödənişi fondu na, məhsulun maya dəyərinə, mənfəətin həcmi və istehsalın rentabelliyinə təsiri təyin edilir.

Əmək məhsuldarlığı səviyyəsini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən bütün göstəriciləri ümumilikdə üç qrupa bölmək bölmək olar:

ümumi (ümumiləşdirici), hissəvi və köməkçi (ara) göstəricilər. Ümumi göstəricilərə orta hesabla bir işçiyə, bir fəhləyə, orta illik bir adamgünə, bir adam-saata məhsul istehsalına dair göstəricilər daxildir. Bu göstəricilər dəyər ifadəsində planlaşdırılır və təhlil edilir. Ümumi məhsulun, əmtəəlik məhsulun 1 manatına (min manatına, milyon manatına adam-gün (adam-saat, adamsaniyə) hesabı ilə əmək sərfi nə dair göstəricilər də əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdir.

Hissəvi göstəricilər bu və ya digər çeşiddə (növdə) məhsul vahidinə əmək sərfi ni (əməktutumunu), yaxud orta hesabla bir adam-günə, bir adam-saata natural ifadədə müəyyən çeşiddə (növdə) məhsul buraxılışını xarakterizə edir. Köməkçi (ara) göstərici müəyyən

növda işin (texnoloji prosesin) bir vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfi ni, yaxud vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən işin miqdarını göstərir. Əmək məhsuldarlığının artımı planlarında ancaq iki göstərici hesablanır: sənaye-istehsal heyətinin orta siyahı sayının 1 nəfərinə (1 fəhləyə) orta illik məhsul istehsalı və mühüm məhsul növlərinin əməktutumu (adam-gün, adam-saat hesabı ilə). Həmin planda əmək göstəriciləri mütləq rəqəmlərlə hesablanır və hesabat ilindən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbi səviyyəsinin dəyişməsi göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq qiymətlər daim dəyişilən və məhsulun qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullardan (orta satış qiyməti, uçot qiyməti, FİFO, LİFO və bazar qiymətləri ilə qiymətləndirmə) istifadə olunan indiki şəraitdə istehsalın və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində, o cümlədən əmək məhsuldarlığının təhlilində natural və şərti göstəricilərdən daha çox isti fadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlili proseslərində:

1. İstehsalatda struktur irəliləmələrin, yəni məhsul istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkirlərinin dəyişməsi;

2. İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin: istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması; yeni texnologiyaların tətbiqi; istifadədə olan avadanlıqların modernləşdirilməsi; materiallardan, yanacaqdan və elektrik enerjisindən istifadənin yaxşılaşdırılması; istehsal olunan xam mal, material, yanacaq və elektrik enerjisinin daha effektivliyi ilə əvəz edilməsi;

3. İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin, habelə istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi; iş normalarının və xidmət zonasının artırılması; iş vaxtı itkiləri ilə yanaşı zəif məhsulla bağlı itkilərin minimuma endirilməsi, hasilat normalarını yerinə yetirməyən fəhlələrin azaldılması; mövsümü istehsallarda iş dövrünün dəyişdirilməsi;

4. Məhsul istehsalı həcmində dəyişdirilməsi: ayrı-ayrı məhsul növlərinin və istehsalların xüsusi çəkirlərinin dəyişdirilməsi və i.a. birinci və ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına təsiri təyin edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək məhsuldarlığının təhlili daha geniş məsələləri əhatə edir. Əmək məhsuldarlığı əməyin ixtisas dərəcələrindən, əməyin ya radıcı xarakter daşmasından, əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsindən və s. kimi amillərdən asılıdır.

Əmək məhsuldarlığı istehsalın səmərəliliyi barədə təsəvvür yaradan əsas göstəricilərdən biridir. İqtisadi ədəbiyyatda əmək məhsuldarlığına təsir göstərən amilləri üç qrupa bölürlər:

1. Məhsul vahidinə düşən əmək məsrəflərinin azalması;

2. İş vaxtından səmərəli istifadə və qeyri-məhsuldar əmək xərcləri;

3. Məhsulun dəyərinin dəyişməsi.

Eyni zamanda, məhsulun çeşidinin dəyişməsi, qiymətlərin dəyişməsi və s. də bu ra daxildir. Əmək məhsuldarlığı insan fəaliyyətinin səmərəli olması ba rədə əsəvvür yaradır.

Əmək məhsuldarlığı maliyyə göstəriciləri əsasında təhlil edilir. Bu zaman işlənmiş adamgünlərin sayı, iş gününün uzunluğu, hər günə, hər saata düşən məhsul istehsalı və s. göstəricilərin təsiri də öyrənilir. Bunlardan əlavə, müəssisələrdə müəyyən dərəcədə əmək məhsuldarlığı üzrə təhlil texniki-iqtisadi göstəricilər vasitəsilə də aparılır. Müasir dövrdə fərdi əmək məhsuldarlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək məhsuldarlığına təsir edən amilləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə axtarmaq lazım

gəlir:

- 1. Xalq təsərrüfatı xarakterli amillər; bura məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi, səmərəli sahələrin inkişafı daxildir.*
- 2. Sahə xarakterli amillər; ixtisaslaşma, təmərküzləşmə və s. məsələlər sahə xarakterli amillərə aiddir.*
- 3. Sahələrarası xarakterli amillər. Bura bir sahənin imkanlarından digər sahə üçün istifadə edilməsi aiddir.*
- 4. Təsərrüfatdaxili amillərdir ki, bura məhsulun əmək tutumu, iş vaxtından istifadə aiddir. Əmək məhsuldarlığı müəyyən vaxt ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarı ilə və ya məhsul vahidi istehsalına sərf olunmuş iş vaxtı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məhsul istehsalına sərf olunmuş iş vaxtına qənaət deməkdir; yaxud vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul istehsal edilməsi deməkdir. Bütövlükdə Respublika üzrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi iqtisadi yüksəliş hesab edilir. Sənaye müəssisələrində əmək məhsuldarlığı üç əsas göstərici ilə xarakterizə olunur:*

- 1. Cinsi formada – eynicinsli məhsullar üzrə əmək məhsuldarlığının ölçülməsinin təminatıdır.*
- 2. Dəyər formasında – bütün növ məhsullar üzrə əmək məhsuldarlığını ölçməyə imkan verir.*
- 3. Əmək tutumu formasında – iş normaları əsaslı surətdə müəyyən edilən və iş vaxtından istifadənin dəqiq uçuotu gedən müəssisələrdə tətbiq olunur.*

Əmək məhsuldarlığı göstəriciləri hesabat dövründə istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun həcmi sənaye istehsal heyətinin orta siyahı sayına, fəhlələrin siyahı sayına, fəhlələrin işləmiş olduqları adam-günlərin sayına və bütövlükdə işlənmiş adam-saatların sayına bölməklə müəyyən edilir.

Mövzu-24   Material təchizatının təhlili.

PLAN:

- 1. Təhlilin əhəmiyyəti haqqında.*
- 2. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri.*

Material məsrəfləri məhsul, iş və xidmətlər istehsalına məsrəflərin çox hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumata görə ölkənin 1998-2003-cü illərdə sənaye müəssisələrində (əksər maddi istehsal sahələrində) material məsrəfləri istehsal məsrəflərin 60-70 faizə, bəzi sənaye sahələrində isə 80-90 faizə qədərini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumata görə sənaye müəssisələrinin 1990-cı ildə 9,0 faizi, 1995-ci ildə 14,3 faizi, 1998-ci ildə 45,6 faizi, 2002-ci ildə 16,8 faizi və 2003-cü ildə 6,9 faizi zərərlə işləmişdir. Son illərdə zərərlə işləyən müəssisələrin xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq, məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışı miqyaslarının artması ilə əlaqədar olaraq onların zərər məbləğləri çox artmışdır. Belə ki, zərərlə işləyən sənaye müəssisələrinin zərər məbləğləri 1990-cı ildə 21,7 milyon manat, 1998-ci ildə 242547 milyon manat olduğu halda 2002-ci ildə 330,7 və 2003-cü ildə 308,6 milyard manatadək artmışdır. Satış qiymətləri bazarlarda formalaşan və istehsal müəssisələri tərəfindən idarə edilməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin zərərlə işləməsi ilk növbədə reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Bir halda ki, məhsul, iş və xidmətlər istehsalına məsrəflərin 60 faizindən çoxu material məsrəflərinin payına düşür, deməli, sənaye müəssisələrin zərərlə işləməsinin səbəblərini və mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən ehtiyatları material təchizatı və materiallardan istifadə prosesində axtarmaq, bu prosesləri təhlil etməklə aşkarlamaq lazımdır. Şərh olunanlardan aydın olur ki, fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi və bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, habelə onların mənfəətlə işləməsi ilk növbədə istehsalın material resursları ilə təchiz olunması və onlardan effektiv istifadə dərəcəsi ilə əlaqədardır. Hesabat materiallarından görüldüyü kimi sənaye müəssisələrində boşdayanmaların çox hissəsi material resurslarının çatışmamazlıqları ilə əlaqədardır.

Maddi istehsalın bütün sahələrində material qıtlığı ilbəlil artan, xarici ölkələrdən, həm də uzaq xarici ölkələrdən baha qiymətlərlə idxal edilən material resurslarının payı yüksək olan indiki şəraitdə fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrinin material resurslarına olan tələbatın ödənilməsi ekstensiv, yəni daha çox material resursları əldə etmək yaxud hazırlamaq, ya da intensiv, yəni mövcud material resurslarından məhsul (iş, xidmət) istehsalı proseslərində qənaətlə istifadə yolu ilə təmin etmək mümkündür.

Bazar rəqabəti yüksək keyfiyyətli, baha başa gələn material resurslarından istifadə etməklə daha tez, həm də istehsalçı üçün sərfəli qiymətlərlə reallaşdırılan, unikal məhsul istehsalı miqyaslarını genişləndirməklə avans edilən kapitalın dövr sürətinin yüksəldilməsini tələb edir. Materialın qiyməti ilə müqayisədə ondan hazırlanan hazır məhsulun yüksək satış qiymətlərlə reallaşdırılması, habelə istehsal prosesində xammal və materiallardan qənaətlə istifadə məhsul istehsalının effektiv çoxaldılması deməkdir.

İndiki idarəetmə sistemində material resurslarına qənaəti və onlardan səmərəli istifadəni təhlil edən təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsində iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır. Bu sahədə təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

-material təchizatı planının reallığını təyin etmək;

- material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi və təchizatın ahəngdarlığını təyin etmək;
- materiallardan istifadənin məhsul (iş, xidmət) buraxılışının həcminə, keyfiyyətinə, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirini təyin etmək;
- material resurslarından effektiv istifadəni qiymətləndirmək;
- material resurslarından qənaətlə istifadəni təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən konkret tədbirlər planı hazırlamaq.

Material təchizatı və material resurslarından istifadəni təhlil etmək üçün istifadə olunan informasiya mənbələri bunlardır: material təchizatı planı, xammal və material alışına dair müqavilələr və sifarişlər, spesifikasiyalar, resepturalar, M.t.t. şöbəsinin operativ məlumatları, cari və operativ uçot məlumatları, xammal və materialların daxil olması, istehsal istehlakı və qalıqlarına dair analitik uçot məlumatları, plan və hesabat maya dəyəri kalkulyasiyaları, material sərfi normaları və onlara edilən dəyişikliklərə dair məlumatlar, material anbarları müdirlərinin hesabatları, material sərfi limitləri, udel material sərfi limitləri, müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında statistik hesabat (forma 1-if), istehsalat müşavirələrin materialları, keyfiyyət şəhadətnamələri, ekspertiza materialları, mütəxəssislərin raportları və s.

Mövzu-25   Material resurslarından istifadənin təhlili .

PLAN:

- 1.Material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi.
- 2.Material resursları ilə təchiz olunmasının təhlili .

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı tədqiqatların yekunlarına görə ölkənin sənayesində maliyyə vəsaitinin çatışmamazlığı ilə əlaqədar istehsalın artımını məhdudlaşdırın amillərin 50 faizi xammal və materiallar əldə etmək üçün maliyyə vəsaitinin istənilən səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində boşdayanmalarının və tam gücü ilə işləməməyin başlıca səbəbi isə material resurslarının çatışmamazlığı, kompleksizliyi, təchizatın ahəngdarlığının pozulması, resepturaların təmin olunmaması ilə izah olunur. Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində məhsul (iş, xidmət) istehsalı üzrə planın, o cümlədən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilk növbədə material təchizatı üzrə planın reallığından, faktiki yerinə yetirilməsi və təchizatın ahəngdarlığı, kompleksliliyindən, müəssisə anbarlarında material ehtiyatlarının miqdarı və strukturundan bilavasitə asılıdır.

Kifayət qədər yüksək ixtisaslı və peşə vərdişləri olan fəhlə kadrları, mühəndis-texniki işçiləri olan, yüksək maddi-texniki bazaya malik sənaye müəssisələrinin sayı çox olan Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı ilk növbədə material təchizatı və onun kompleksliliyindən, habelə materialtutumu az və bunun əksinə olaraq materialverimi yüksək olan məhsul

çəşidlərinin mənimsənilməsindən bilavasitə asılıdır. Material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər istehsalın intensiv inkişafı üçün zəruridir. Material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi, müəssisə anbarlarında normativ miqdarda cari və mövsümü material ehtiyatların yaradılması, bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər istehsalın intensiv inkişafı üçün lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın intensivləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən indiki şəraitdə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi istehsalın material təchizatının yaxşılaşdırılmasını, iş yerlərində, sexlərin anbarları və saxlanma yerlərində normativ tələbatə uyğun material ehtiyatlarının yaradılması və onların komplektləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin istehsal gücü daim artan indiki şəraitdə material təchizatının ahəngdarlığı və komplektliliyi boş dayanmalardan olan itkilərin və digər qeyriməhsuldar xərclərin azaldılması, istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruridir.

Material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl təchizat planının reallığını qiymətləndirmək lazımdır. Çünki, material qıtlığı ilə əlaqədar olaraq daha çox xammal ehtiyatları yaratmaq üçün say göstərilən indiki şəraitdə anbarlarında istehsal tələbatından artıq materialların yığılması öz növbəsində onların xarab olması, əskikgəlməsi və oğurlanması üzrə itkilərin yaranması, habelə saxlanması xərclərinin artması ilə nəticələnir. İtkilərin artması, habelə saxlanma xərclərinin çoxalmasına baxmayaraq materialların keyfiyyətinin aşağı düşməsi (aşağı keyfiyyətdə materiallardan məhsulçılıq az olur) öz növbəsində materialveriminin azalmasına, onlardan istifadənin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Materiallara olan tələbatın az hesablanması isə istehsalın normal gedişatını pozur, malgöndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən də cərimə, peniya və dəbbələmə ödəmələri hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, material resurslarına olan tələbatın düzgün hesablanması və ayrı-ayrı material növləri üzrə təchizatın dəqiq planlaşdırılması, habelə təchizat planının yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində az rol oynamır.

Material təchizatı maddi ehtiyatların sərflənmə normalarına əsasən hesablanır. Hər bir məhsul çeşidi, iş, xidmət növü üzrə istehsalın plan miqdarını, məhsul vahidinə maksimum yolverilə bilən, yəni udel xammal, material, elektrik enerjisi, yanacaq və i.a. miqdarına (norma üzrə) vurmaqla material təchizatı planı təyin edilir. Məhsul istehsalında dövlət tərəfindən idarə olunmayan, xüsusi müəssisələrin payı çox olan, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi material sərfləri normaları ixtisaslaşdırılmış sahə institutları və normativ idarələri tərəfindən hazırlanmayan, habelə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq

material resursları sərfi normaları mütəmadi olaraq köhnələn indiki şəraitdə material resurslarına olan tələbatın hesablanması, material təchizatı planının hazırlanmasında mütərəqqi məsrəf normalarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. buna görə də istehsal müəssisələrində material resursları sərfi normalarına daim təzədən baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq material sərfi norması üç ünsürdən ibarətdir:

1) resursların (materialların) faydalı sərfi; 2) texnologiyalardan və istehsal şəraitində şəraitindən (kütləvi, iri seriyalı, xırda seriyalı, fərdi təcrübəvi) irəl gələn texnoloji tullantılar; 3) ehtiyatlar itkisi. Material ehtiyatlarına olan tələbatı planlaşdıran zaman texnoloji tullantılar və itkilər hesaba alınır. Maddi resursların faydalı sərfinə onun elə miqdarı (natural ifadədə, planda qəbul edilmiş ölçü vahidlərində) aid edilir ki, o, xammal, material, komplektləşdirici məlumatdan buraxılan məhsulun kütləsinə bilavasitə daxil olur, yanacaq-enerji ehtiyatları (buxar, sıxılmış hava, su, oksigen və s.) və yardımçı (köməkçi) materialların ayrı-ayrı növləri (kimyəvi preparatlar, soyuducu mayelər və s.) üzrə material sərfinə isə bilavasitə məmulatın istehsalında istifadə olunan resurslar aid edilir.

Hazır məhsul kütləsinə daxil olmayan, lakin onun istehsalına sərflənən, yaxud təkrar maddi ehtiyatlar, ya da kondisiyaya uyğun olmayan material kimi (məsələn, parça kəsikləri) istifadə olunana bilən ehtiyatın miqdarı texnoloji tullantılara aid edilir

Xammal və material itkisi məmulatın hazırlanması prosesində, istismarı və saxlanması zamanı (məsələn, tikiş fabrikində son qalıqları, yapışqandan istifadə zamanı olan itki) istehsal texnologiyadan olan obyektiv səbəblərə görə alınan həmişəlik itkilərin miqdarıdır.

Normalar maddi ehtiyatlar nomenklaturasının və məhsul (iş) növlərinin səviyyəsinə görə xüsusişdirilmiş və ümumi normalara ayrılır.

Xüsusişdirilmiş normalar konkret xammal, komplektləşdirici məmulat növünün tip-sort ölçüləri, markaları, profilləri, tərkibi üzrə sərfini müəyyən edir, ümumi normalar isə konkret məmulatın hazırlanmasına sərflənən maddi ehtiyatların növləri üzrə hesablanır.

İstehsalın idarə edilməsində sahibkarların səlahiyyətləri çoxaldılmış olan indiki şəraitdə normalaşdırma əzməsrəfli mexanizmin mühüm ünsürlərindən biridir, onun təkmilləşdirilməsi planlaşdırmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın materialtutumunun azalmasına səbəb olur.

İndi istehsal müəssisələrində material ehtiyatları sərfinin limitləşdirilməsi qaydası da az tətbiq edilir. Limit konkret material növünün sərflənməsinin son həddini ifadə edən məsrəf göstəricisidir. Limitin müəyyən etdiyi ehtiyatların nomenklaturası onların vacibliyindən və çatışmamazlığından asılı olaraq müəssisənin özü, yaxud baş idarə tərəfindən təyin edilir.

İndi əksər istehsal müəssisələrində istehsalın-məhsulun materialtutumu göstəricisindən istifadə edilir. İstehsalın materialtutumu pul ifadəsində məhsul (iş) vahidinə düşən material sərfinin həcmi səciyyəli göstəricidir. İstehsalın materialtutumu hesablanarkən məmulat

vahidinə bütün material ehtiyatları sərfi (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi, su, buxar, komplektləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və i.ə) nəzərə alınır. Sabit qiymət siyasəti mövcud olmayan bazar münasibətləri şəraitində pul ifadəsində hesablanan material tutumu göstəricisi material təchizatının planlaşdırılmasında az əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, əksər müəssisələrdə planlaşdırma və təhlil işlərində materialverimi göstəricisindən istifadə edilir.

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına material məsrəflərinin plan və faktiki səviyyəsi müəssisənin biznes planında, iqtisadi və sosial inkişafı planında, məhsulun maya dəyərində dair plan və faktiki kalkulyasiyalarda verilir. Bu göstəricidən istifadə etməklə planlaşdırılan dövr ərzində material resurslarına olan tələbatı hesablamaq çox asan olur. Fərz edək ki, əmtəəlik məhsulun 1 manatına material məsrəfləri 71 qəp., məhsul buraxılışının plan həcmi 26861 min manatdır. Bu halda material resurslarına olan tələbatın plan həcmi 0,71 qəp. 26861 min man.=18805 min man. olur.

Bu cür hesablama bu və ya digər material resursuna olan tələbatı (dəyər ifadədə) dürüst təyin etməyə imkan vermir. Buna görə də material məsrəflərinin yuxarı orqanlar tərəfindən limitləşdirilməsi və fondlaşdırılması qaydaları ləğv edildikdən sonra bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə az da olsa nailiyyətlər qazanılan qabaqcıl müəssisələrdə material resurslarına olan tələbat, müəssisənin əsas və əlavə fəaliyyət sahələrinin ehtiyaclarına tələbat ayrı-ayrı material növləri üzrə həm də onların normal fəaliyyəti üçün hesabat dövrünün sonuna tələb olunan ehtiyatları hesaba almaqla təyin edilir.

Müəssisənin material resurslarına olan tələbatının təyin edilməsinə dair hesablama məsrəfləri normaları və normativlərinə, habelə anbar ehtiyatlarına istinad etməklə təyin edilir. Əsas istehsal proqramı və kapital qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsi və qeyri-sənaye ehtiyacları üçün müvafiq material növləri üzrə tələbat məsrəfləri normasını qarşıdakı dövrdə məhsul istehsalının, yaxud işlərin həcmindən miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Digər ehtiyaclar üçün material resurslarına olan tələbat müxtəlif hesablama üsullarının köməyi ilə aşağıdakı qaydada təyin edilir:

a) bitməmiş istehsalın artımı üçün istehsalın həcmində artım, istehsal tsiklinin gün hesabı ilə orta uzunluğu, bitməmiş istehsala məsrəflərin artma əmsalı və planlaşdırılan dövrdə iş günlərinin sayına;

b) alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanması üçün – istehsalında alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanmasının plan miqdarına və bir vahidə məsrəfləri normasına;

v) təmir-istismar ehtiyaclarına - avandanlıq vahidinə, istehsal vahidinə müvafiq smeta hesablamalarına əsasən hesablama apararaq material resurslarına olan tələbat təyin edilir.

İqtisadiyyatın sabitliyi pozulmuş indiki dövrdə əsas material növləri üzrə ehtiyatların yaradılması zəruridir. Planlaşdırılan dövrün sonuna material resursları ehtiyatlarına tələbat: 1) natural ölçü vahidlərilə anbar binalarına olan tələbatı təyin etmək üçün; 2) dəyər ifadəsində (dövriyyə

vəsaitinə olan tələbatı təyin etmək, habelə material təchizatını maliyyə planı ilə əlaqələndirmək üçün); 3) gün hesabı ilə (planlaşdırma və nəzarətin təşkili məqsədləri ilə) təyin edilir.

Təcrübədə müəssisənin gün hesabı ilə material resursları təchiz olunması göstəricisindən daha çox istifadə edilir. Bu göstərici müəyyən növdə material resursu qalığının miqdarını orta hesabla bir günlük material sərfi miqdarına bölməklə təyin edilir.

İstehsal müəssisələrinin xammal və material satanlarla təsərrüfat əlaqələri sabit olmayan indiki şəraitdə istehlakçı təsərrüfat subyektlərinin çoxu tələbatdan artıq material resurslarının əldə edilməsi, normativdən artıq ehtiyatların yaradılması üçün daha çox say göstərir. Nəticədə material resurslarından istifadənin effektivliyi aşağı düşür, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclər artır, xərclərin artımına baxmayaraq keyfiyyətinin aşağı düşməsi hesabına hazır məhsulun material tutumu yüksəlir. Buna görə də material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməzdən əvvəl maddi-texniki təchizat planının reallığı (keyfiyyəti) yuxarıda sadaladığımız hesablama üsullarının köməyi ilə təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə maddi-texniki təchizat planının reallığını aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görmək olar.

Mövzu-26 Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər .

PLAN:

1. Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi.

2. Material tutumunun təhlili .

Xammal və materiallardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onun yaradılmasının zəruriliyi material ehtiyatlarına qənaət edilməsi ehtiyatlarının sistematik aşkar edilməsi, məhsulun material tutumunun aşağı salınması prosesinin məqsədəuyğun idarə edilməsi tələblərilə əlaqədardır.

İqtisadi məzmunu və tətbiq dairəsi üzrə səmərəlilik göstəricilərinin iki qrupunu qeyd etmək olar:

1) material ehtiyatlarından istifadə edilməsi göstəriciləri; 2) sərf edilmiş material xərcləri göstəriciləri. Maddi dəyərlər istehsalında material sərfinin səviyyəsi üzrə material tutumu göstəriciləri ümumi və xüsusi göstəricilərə bölünə bilər.

Sənaye müəssisəsində bütün material ehtiyatları məcmusundan istifadə edilməsini səciyyələndirən ümumi göstəricilər aşağıdakılardır.

1. Məhsulun material tutumu (MT) göstəricisi – məhsul istehsalında istifadə olunmuş material xərcləri (MX) məbləğinin istehsalçı müəssisənin qiymətləri ilə məhsulun buraxılışı həcminə (MH) nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$MT = MX / MH \quad (8.1)$$

2. *Material verimi (MV) göstəricisi – material xərclərinin hər vahidinə nə qədər məhsul buraxılmasını göstərir:*

$$MV = MH / MX$$

O, material tutumu göstəricisinə nisbətən əks kəmiyyətdir.

3. *Material xərclərinin hər manatına düşən mənfəət - satışdan alınan mənfəət (MRM) məbləğinin dövr ərzində material xərclərinin məbləğinə bölünməsilə müəyyən edilir:*

$$M = MRM / MX$$

4. *Material xərclərinə nisbi qənaət (israf) göstəricisi (Qən) - material xərclərinin məhsulun maya dəyərində nəzərə alınmış faktiki məbləği (MX1) və məhsulun həcmi indeksilə yenidən hesablanmış xərclərin baza məbləği (MX0 x JMH) arasında fərq kimi hesablanır:*

$$Qən = MX1 - MX0 \cdot JMH.$$

Məhsulun material tutumunun və material veriminin ümumi göstəricilərini tədqiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar material ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin dinamikasını yalnız o şərtlə səciyyələndirir ki, göstəricilərin surəti və məxrəci məhsulun və material ehtiyatlarının baza dövrü ilə müqayisəli qiymətlərlə ifadə edilmiş olsun.

Xüsusi göstəricilər ehtiyatların ayrı-ayrı elementlərindən istifadə edilməsini səciyyələndirir, onların dəyəri material tutumunun ümumi göstəricilərinin hesablanması metodikasını kimi düsturların surətində göstərilir. Xammal və materiallar üzrə material tutumu, yanacaq tutumu, enerji tutumu, kənardan alınan məmulatların və yarımfabrikatların tutumu, metal tutumu və s. belə göstəricilərə aiddir. Onların hesablanması və təhlili konkret məhsul növləri istehsalı və konkret materiallardan istifadə edilməsi zamanı material xərclərinə qənaət edilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üçün lazımdır.

Xammal və materiallardan istifadə edilməsi göstəriciləri təhlilin obyektlərinin xarakteristikası üzrə texniki-iqtisadi və ümumiqtisadi göstəricilərə bölünür.

Material ehtiyatlarından istifadə edilməsi sahəsində texniki-iqtisadi göstəricilər məhsul istehsalının sahə və texnologiyası xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənirlər. Onlar materiallardan istifadə əmsalları (maşınqayırmada və emal sənayesi sahələrində), ilkin xammaldan hazır məhsul (filizdən metal, çuğundurda şəkər, xammal qatışığında yun və s.) çıxımı (alınması) əmsalları, məhsul istehsalına sərf edilmiş materialların ümumi həcmində tullantıların və itkilərin xüsusi çəkisi, biçim əmsalları və s. ola bilər.

Xammaldan və materiallardan istifadə edilməsi sahəsində ümumiqtisadi göstəricilərə material tutumu göstəriciləri, materiallardan istifadə edilməsi əmsalları və materialların ümumi dəyərində tullantıların faizi aiddir.

Mövzu-27 Sənaye müəssisələrində məsrəflərin təhlili.

PLAN:

- 1.Sənaye müəssisələrində məsrəflərin maya dəyərinin təhlili.*
- 2.Sənaye müəssisələrində məsrəflərin maya dəyərinin təhlilinin informasiya mənbələri.*

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal məsrəflərinə qənaət və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, habelə müflisləşmənin qarşısının alınması üçün zəruri şərtidir. Reallaşdırılan məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması daxili və xarici bazarlarda azad bazar rəqabətinə davam gətirmək, malları və hazır məhsulu zərərsiz, nisbətən ucuq qiymətlərlə daha tez reallaşdırmaq və beləliklə avans edilən kapitalı daha tez sahibkarlara qaytarmaq problemlərinin həllində az rol oynamır.

İstehsal müəssisələrində əmək, material, elektrik enerji və i.a. material və pul məsrəflərinə qənaət istehsalın effektivini yüksəltməklə yanaşı məhsul, iş və xidmətlər istehsalını genişləndirməyə böyük imkanlar avır. Daxili və xarici bazarlarda məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətləri, müəssisələrin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, əksər hallarda alıcıların

diktəsi ilə formalaşan indiki şəraitdə mənfəətin, xüsusilə əməliyyat mənfəətinin voxaldılması, habelə mövcud istehsal resurslarından istifadənin mənfəətliyinin yüksəldilməsi ilk növbədə əmtəəlik məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri səviyyəsindən və onun aşağı salınması planını yerinə yetirməsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maya dəyəri göstəricisi tədarük, istehsal və satış proseslərinə yönəldilən əmək, material və maliyyə resurslarından istifadənin effektivini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Satılıq məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən, bazarlarda tələb və təklifin təsiri altında formalaşan indiki şəraitdə istehsal-satış fəaliyyətinin mənfəətliliyi onların tam maya dəyəri səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətləri təsərrüfat subyektləri tərəfindən idarə olunmayan, bunun əksinə olaraq istehsal və satış proseslərinə məsrəfləri və bu məsrəflərin müqabilində formalaşan məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri müəssisələr tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə maya dəyərinin aşağı salınması əməliyyat mənfəətinin voxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına hazır məhsulun, iş və xidmətlərin nisbətən ucuz qiymətlərlə satmaq imkanlarının mövcudluğu şəraitində potensial malalanları sevmək, pulu qabaqçadan olmaqla, yaxud da nağdı pula hazır məhsulu (iş və xidmətləri) reallaşdırmaq asan olur. Deməli, məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması indiki zamanda ən böyük problem sayılan anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının və debitor borçlarının azaldılması, sahibkar tərəfindən avans edilən vəsaitin daha tez qayıtması, reallaşdırma və borçların idarə edilməsi ilə əlaqədar xərçələrin ixtisara salınması məsələlərinin həllində az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini aşağı salmadan məsrəflərə qənaət etməklə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin o çümlədən vergiyə çəlb olunan mənfəətin artırılması mənfəətdə payı olan dövlətin və əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Məsrəflərə qənaət və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına satışdan alınan gəlirlərin və mənfəətin voxaldılması gəlir və mənfəət vergisi, ödəmələrin, təsisçilərə vətəni dividend ödəmələrinin, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin voxaldılması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Reallaşdırılan məhsulun maya dəyəri aşağı salındıqça satış qiymətlərinin aşağı salınması imkanları voxalır ki, bu da istehlakçıların maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlər sırasına daxildir. İstehsalın genişləndirilməsi, texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, vəsaitə qənaətə görə maddi stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yeni məhsul vəşidlərinin mənimsənilməsi, investisiya qoyuluşlarının artırılması, potensial malsatanlarla və malalanlarla əlaqələrin yaradılması, iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələrin azaldılması problemlərinin həllində də məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması az əhəmiyyət kəsb etmir.

Bela bir şəraitdə mülkiyyət formasından və təbiiyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara vıxarılması və onların səfərbər edilməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi idarəetmənin eyni zamanda iqtisadi təhlilin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir.

Məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etmək; 2. məsrəflərin və məhsulun maya dəyəri dinamikasını və artım templərinin effektivini təyin etmək; 3. əmtəəlik məhsulun 1 manatına, məsrəflərin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsinə təyin etmək; 4. ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə maya dəyəri göstəricilərini təhlil etməklə müəssisə üçün sərfəli məhsul vəşidlərini müəyan etmək;

5. bu və ya digər məhsul vəşidi üzrə məsrəflərə qənaəti təmin etmək mümkün olmayanda onların istehsalatdan götürülməsinə dair qərar layihələri hazırlamaq; 6. əmtəəlik məhsulun, ayrı-ayrı məhsul vəşidlərinin maya dəyəri göstəricilərini xərc maddələri üzrə təhlil etməklə maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara vıxarmaq və onlardan daha tez istifadəni təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq; 7. daxili və xarici amilləri hesaba almaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricilərini proqnozlaşdırmaq və i.a. İstehsala məsrəfləri və məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün biznes planından, 1- İF formada «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında hesabat»dan, mühasibat uvotu məlumatlarından, uvot rəqistrindən, əmək, material, elektrik enerji, qaz, buxar və i.a. sərfi norma-larından, resepturalardan, mal material dəyərləri və xidmətlər üçün qiymət və tariflərdən, limit kartlarından, istehsalat müşavirələrinin məlumatlarından, boş dayanmalara dair aktlardan, normativ aktlardan, məsrəflərə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərə dair qüvvədə olan qaydalardan (əsas-na-mələrdən, təlumatlardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Mövzu-28 Sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin təhlili .

PLAN:

1. Əmtəəlik məhsulun bir manatına məsrəflərin təhlili.

2. Əsas məmulat növlərinin maya dəyərinin təhlili

1-İstehsal müəssisələrində keçən ildə buraxılan, həm də hesabat ilində buraxılışı davam etdirilən məhsul çeşidləri müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsul sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçən ildə sınaq-təcrübə məqsədilə buraxılan məhsuldar müqayisəyə gələn məhsula aid edilmir.

Azad bazar rəqabəti şəraitində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, unikal (tamamilə yeni) məhsul buraxılışı əmtəəlik məhsulun daha da tez reallaşdırılması, avans edilən kapitalın sahibkara daha tez qayıtması üçün zərəri şərtidir. Hesabat ilində buraxılan yeni, unikal məhsul çeşidləri də müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun həcminə daxil edilir.

Bir qayda olaraq istehsal texnologiyaları əvvəlki illərdə kifayət qədər mənimsənilmiş müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi müqayisəyə gəlməyən məhsul çeşidləri ilə müqayisədə asan olur. Buna görə də əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin təhlili zamanı müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərini təhlili zamanı müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri daha ətraflı təhlil edilir. Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərini təhlil etmək üçün hesabat ilinin plan, faktiki və hesablama maya dəyəri göstəricilərindən istifadə edilir.

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstərici bütövlükdə məsrəflərin faydalılığını məhsulun maya dəyərinin səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. Planlaşdırma və təhlil işlərində qüvvədə olan topdan satış qiymətləri ilə əmtəəlik məhsulun həcmi onun istehsal və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəminə bölməklə əmtəəlik məhsulun 1 manatına düşən xərc məbləği (qəpiklə) müəyyən edilir.

Təhlil zamanı obyektiv və subyektiv daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşan bu göstəricinin keçmiş illərə hesabat ili üçün plana nisbətən artması (azalması) təyin edilir. Habelə bu kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri hesablanır. Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin artmasına təsir göstərən əsas (birinci dərəcəli amillər) aşağıdakılardır: 1-ci məhsul istehsal həcmi dəyişməsi 2-ci məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik 3-cü dəyişən xərclərin səviyyəsini dəyişməsi 4-cü daim xərclər məbləğinin dəyişməsi 5-ci əmtəəlik məhsulun orta buraxılış (satış) qiymətlərinin dəyişməsi. Dəyişən xərclərin səviyyəsini dəyişməsinə a) əmtəəlik məhsulun resustutumunun dəyişməsi b) istehlak olunan resusların qiymətlərinin dəyişməsi kimi ikinci dərəcəli amillər təsir göstərir. Orta satış qiymətlərinin dəyişməsinə isə a) inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişməsi b) əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin dəyişməsi c) satış bazarlarının dəyişməsi təsir göstərir ki bunlarda ikinci dərəcəli amillər hesab olunur.

2-Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstərici bütövlükdə məsrəflərin faydalılığını, məhsulun maya dəyərinin səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. Qüvvədə olan topdan satış qiymətləri ilə əmtəəlik məhsulun həcmi onun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəminə bölməklə əmtəəlik məhsulun 1 manatına düşən xərc məbləği (qəpiklə) təyin edilir. Təhlil zamanı obyektiv və subyektiv, daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşan bu göstəricinin keçmiş illərə, hesabat ili üçün plana nisbətən artması (azalması), habelə bu kənarlaşma müxtəlif amillərin təsiri hesablanır. Əmtəəlik

məhsulun 1 manatına məsrəflərin artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas (birinci dərəcəli) amillər aşağıdakılardır: 1. Məhsul istehsalı həcmnin dəyişilməsi; 2. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik; 3. Udel dəyişən xərçlərin səviyyəsinin dəyişilməsi; 4. Daimi xərçlər məbləğinin dəyişilməsi; 5. Əmtəəlik məhsulun orta buraxılış (satış) qiymətlərinin dəyişilməsi. Udel dəyişən xərçlərin səviyyəsinin dəyişilməsinə: a) əmtəəlik məhsulun resurstitutumunun dəyişilməsi; b) istehlak olunan resursların qiymətlərinin dəyişilməsi kimi ikinci dərəcəli amillər təsir göstərir. Orta satış qiymətlərinin dəyişilməsi isə: a) inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişilməsi; b) əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin dəyişilməsi; və v) satış bazarlarının dəyişilməsi təsir göstərir ki, bunlar da ikinci dərəcəli amillər hesab olunur. Təhlil zamanı əvvəlçə birinci və sonra ikinci dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsulun həcmi: a) plan məbləği ilə 66200 mln.man; b) plan strukturunda və plan qiymətləri ilə məbləği 72842 mln.man; v) faktiki məhsulun plan qiymətləri ilə məbləği 73700 mln.man;

q) faktiki məhsulun faktiki qiymətlərlə məbləği 80850 mln.man. olmuşdur. Sadaladığımız birinci dərəcəli amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik çədvəli tərtib etməklə hesablamalar aparmaq məqsədəuyğundur.

Mövzu-29 Məhsulun maya dəyərini dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilər.

PLAN:

1.Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili .

2.Müstəqim material xərclərin təhlili

-1-Məhsulun maya dəyərinin təhlili bir qayda olaraq onu xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlilindən başlanır. Bu zaman həm bütövlükdə müəssisə üzrə və həm də ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə plan və faktiki maya dəyəri göstəricilərindən istifadə etməklə maya dəyərinin kevən ilə və plana nisbətən artması yaxud azalması, habelə dinamikası həm məbləğ və həm də nisbi ifadədə təyin edilir. Bu halda maya dəyərini xarakterizə edən hesabat ilinin faktiki göstəricilərini, sadəcə olaraq kevən ilin müvafiq göstəriciləri, habelə plan göstəriciləri ilə tutuşdurub kənarlaşmaları təyin etməklə kifayətlənmək olmaz.

Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri və onun aşağı salınması yuxarı orqanlar tərəfindən planlaşdırılmayan (tənzimlənməyən) və bu problemləri müəssisələrin özləri tərəfindən həll edilən indiki şəraitdə ilk növbədə kevnən ildə faktiki nail olduğu səhiyyə ilə müqayisədə ayrı-ayrı məhsul vəşidləri və bütün əmtəlik məhsul üzrə məhsulun plan maya dəyərinin dəyişilməsini, başqa sözlə desək, maya dəyərini xarakterizə edən plan göstəricilərinin reallığını bilmək lazımdır. Bunun üçün kevnən ilin hesabat göstəricilərindən və hesabat ilinin plan göstəricilərindən istifadə etməklə aşağıdakı formada hesablama aparılır.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisədə istehsalı nəzərdə tutulan bütün məlumatların plan maya dəyərinin kevnən ildə nail olduğu faktiki səviyyə ilə müqayisədə $50789 \times 10: 39359 - 100 = 29,04$ % yüksəlməsi nəzərdə tutulur. Belə hal infilyasiya şəraitində istehsal istehlakında istifadə olunan materialların, satınalma yarımfabrikatların, kənar təşkilatların xidmətləri üçün qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində normal sayıla bilər.

2- Ayrı-ayrı məhsul (iş,xidmət) növlərinin maya dəyərinə birbaşa daxil edilməyən və müəyyən əmsalların köməyi ilə maya dəyərinin tərkibində formalaşan xərçlər qeyri-müstəqim xərçlərdir. Bu qəbildən olan xərçlər ümumi xarakter daşıyır və müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatı üçün zəruridir. Qeyri-müstəqim xərçlər sənaye məhsulunun maya dəyərinin tərkibində: - avadanlıqların saxlanması və istismarı xərçləri; - ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərçləri; - kommersiya xərçləri xərçliyi maddələrində göstərilir. Son illərdə əksər müəssisələrdə əmtəlik məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyrimüstəqim xərçlərin payı xeyli artmışdır. Bir vaxt müəssisələrdə məhsulun istehsalı miqyaslarının azalması, bəzən də tamamilə dayanması şəraitində idarəetmə aparatının işləməsi öz növbəsində məhsul vahidinə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərçlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyrimüstəqim xərçlərin artması səbəblərinin avıqlaması və onların payının lazımı qədər azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri müstəqim xərçlərin təhlili zamanı ilk növbədə məhsul vahidinə faktiki məsrəfi müvafiq smeta maddələri ilə, əvvəlki illərin müvafiq fakitiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla smetalardan kənarlaşmalar, habelə onların dinamikada artımı (azalması) təyin edilir. Məhsulun vəşidləri üzrə maya dəyərinin tərkibində qeyri müstəqim xərçlərin payının artması və ya azalması bu xərçlərin bölüşdürülməsi üsullarından asılı olduğuna görə təhlil zamanı ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərçlərinin əmtəlik məhsul və bitməmiş istehsal arasında bölüşdürülməsi üçün müəssisədə qəbul edilmiş üsulun reallığı təyin edilir. Əmtəlik məhsulun bir manatına düşən qeyri-müstəqim xərçlərin son 5-10 ilin timsalında dinamikada təhlili, habelə hesabat ili üçün plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması təhlil işinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin zəruriliyini qabaqçadan təyin etməyə imkan verir. Əmtəlik məhsulun bir manatına məsrəflərə dolayı yollarla daxil edilən avadanlıqların saxlanması və istismarı, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat, kommersiya xərçlərinin tərkibi, formalaşması, əmtəlik məhsul istehsalı həçmlərinə təsiri istiqamətləri fərqləndiyinə görə onların ayrı-ayrılıqda təhlili məhsulun maya

dəyərinə təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir. Konkret məmulatın maya dəyərində birbaşa daxil edilən material xərçləri məhsulun maya dəyərində formalaşmasında həlledici rol oynayır. Material resursları qıtlıq təşkil edən, məmulat istehsalı texnologiyalarında tələb olunan resepturaları təmin etmək vətən olan indiki şəraitdə material resurslarından qənaətlə və effektiv istifadə məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini idarəetmənin aktual problemlərindən biridir. Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin həcmi və payı bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan ən əsasları: istehsalın həcmində dəyişməsi; əmtəlik məhsul buraxılışı strukturunun dəyişməsi; udel material xərçlərinin dəyişməsi; xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişməsidir. Ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə udel material məsrəfləri isə məhsul vahidinə material məsrəflərinin miqdarından və məhsul vahidinin orta qiymətindən bilavasitə asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə müstəqim material məsrəflərinin təhlili üçün məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur: Əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri, mln.manatla a) plan üzrə 1288,32 b) faktiki əmtəlik məhsulun həcmində görə plan üzrə 1314,08 v) faktiki əmtəlik məhsul buraxılışına plan normaları (məsrəflər) və plan qiymətləri ilə 1327,0 q) faktiki müstəqim material məsrəfləri plan qiymətləri ilə 1301,2 d) faktiki (faktik müstəqim material sərfi miqdarına və faktiki qiymətlərlə hesablanan) 1339,85 Məlumatlardan görüldüyü kimi əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəflərinin faktiki həcmi plan həcmi ilə müqayisədə $1339,85 - 1288,32 = +51,53$ milyon manat vaxtdır. Bu kənarlaşmaya əsas (1-ci dərəcəli) amillərin təsiri yuxarıda verilən məlumatlara əsasən zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir. Bizim misalımızda sadələşdirmiş amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: a) Məhsul istehsalı həcmində plana nisbətən artımı (402,6 mln.man) faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən $1314,08 - 1288,32 = +25,76$ mln.manat artmasına səbəb olmuşdur; b) hesabat ilində əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, daha dəqiq desək əmtəlik məhsulun ümumi həcmində material tutumu yüksək olan məhsul vəşidlərinin payının plana nisbətən artımı nəticəsində material məsrəfləri $1327,0 - 1314,08 = +12,92$ mln. manat artmışdır; v) əmtəlik məhsul istehsalına udel material xərçlərinin azalması faktiki müstəqim material məsrəflərinə plana nisbətən $1301,2 - 1327,0 = -25,80$ qənaət etməyə imkan vermişdir; q) hesabat ili ərzində xammal və materiallar üçün qiymətlərin artımı faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən $1339,85 - 1301,2 = +38,65$ mln. man. artmasına səbəb olmuşdur. Bütün amillərin müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən artımına təsiri: $(+25,76) + (+12,92) + (-25,80) + (+38,65) = +51,53$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi: $1339,85 - 1288,32 = (+25,76) + (+12,92) + (-25,80) + (+38,65)$; $+51,53$ mln.man. $= +51,53$ mln. man. Deməli hesablamalar düzdür. Ayrı-ayrı məlumat növləri üzrə müstəqim material məsrəflərinə: əmtəlik məhsul istehsalı həcmində, udel materiallar sərfində, xammal və materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətəndə dəyişməsi təsir göstərir. Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına müstəqim material məsrəflərinə dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur, mln. manatla: a) plan üzrə 227,25 b) faktiki məhsul buraxılışına plan məsrəflər normalalarına və qiymətlərinə görə 198,86 v) faktiki məhsul buraxılışına plan qiymətləri ilə 203,83 q) faktiki

210,00 Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki müstəqim material məsrəfləri planda nəzərdə tutulduğundan $210,0-227,25=-17,25$ milyon manat az olmuşdur. Bu mütləq qənaətə əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: 1. İstehsalın həcminin dəyişilməsi $198,86-227,25=-28,39$ mln.manat; 2. Udel material məsrəflərin dəyişilməsi $203,83-198,86=+4,97$ mln.manat; 3.Xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi $210,0-203.83=+6,17$ mln. manat 4. Bütün amillərin təsirinin çəmi: $(-28,39)+(4,97)+(6,17)=-17,25$ mln. manat Yaxud balans bərabərliyi: $210,0-227,25=(-28,39)+(4,97)+(6,17)$; $-17,25$ mln.man= $-17,25$ mln.manat. Deməli hesablamalar düzdür. İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə məhsulun hazırlanmasında məsrəf normaları və qiymətləri fərqlənən bir neçə materiallardan istifadə edilir. Ayrı-ayrı material növləri üzrə material sərfinə dair kənarlaşmalara məsrəf normalarının gözlənilməsi (norma amili) və material vahidi üçün faktiki qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsi (qiymət amili) təsir göstərir. Norma və qiymət amillərinin məhsul vahidinə və bütün məhsula material məsrəflərinin həcminə təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir. Əsas material sərfi normaları ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə fərqləndiyinə görə norma və qiymət amillərinin müstəqim material məsrəflərinə təsiri hər bir məhsul vəşidi üzrə ayrılıqda hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə «B» vəşiddə məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara norma və qiymət amillərinin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda hər bir kənarlaşmanın konkret səbəblərini, buna müqəssir şəxsləri, habelə qənaətin kimlərin təşəbbüsü ilə əlaqədar olmasını təyin etmək tələb olunur. Məhsul vahidinə material sərfi xammal və materialların keyfiyyəti və parametrlərindən (məsələn, parvanın, dəmir təbəqənin və d. bivimlə əlaqədar materiallar üzrə təmiz material sərfi material vahidinin uzunluğu və enini xarakterizə edən göstəricilərlə əlaqədar olaraq yaranan vıxarın miqdarından asılıdır), bir materialın digəri ilə əvəz edilməsindən, tətbiq edilən texnika və texnologiyalardan, resepturalardan, bilavasitə texnoloci prosesləri icra edən və onlara nəzarət yetirən fəhlələrin, mühəndis-texniki işvilərinin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərindən, istehsalın təşkili formalarından, məhsul buraxılışının ahəngdarlığından və d.amillərdən asılı olaraq artıb azala bilər. Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində material məsrəflərinin artıb azalmasında qiymət amili həlledici rol oynayır. Məsrəf normaları müəssisələrin özləri tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə istehlak olunan materialların orta satış qiymətləri satış bazarından (daxili və xarici), malsatanlar tərəfindən təyin edilən buraxılış qiymətlərindən, nəqliyyat və tədarükat xərçələrinin səviyyəsindən, xammalın keyfiyyətindən, iri və ya xırda partiyalarla materialların əldə edilməsindən, ilin mövsümlərindən, inflyasiya səviyyəsindən və i.a. müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və olmayan amillərlə əlaqədar olaraq artır yaxud da azalır. Təhlil zamanı hər bir amil üzrə orta satış qiymətinin artması, (azalması) məbləğini istehsal istehlakına sərf olunan materialın natural ifadədə miqdarına vurmaqla həmin amilin material məsrəfləri üzrə normadan (plandan) kənarlaşmaya təsiri təyin edilir. Material qıtlığı günbəgün artan indiki şəraitdə istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bəzən də malalanların və sifarişvilərin tələbi ilə də resepturada nəzərdə tutulan material əvəzində başqa materiallardan istifadə etmək lazım gəlir. Ayrı-ayrı

materialların keyfiyyəti və parametrləri, buna uyğun olaraq materialverimi eyni olmadığına görə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi material sərfi normalarına, eyni zamanda material vahidinin qiymətinə, son nəticədə isə material məsrəflərinə təsir göstərir. Məsələn, dəmir-beton məlumatları istehsalında bir markada sementin, başqa markada sementlə əvəz edilməsi, vörək-bulka məmulatları istehsalında məhsul vıxımı normaları fərqlənən bir növdə onun başqa növdə unla, habelə nəmlik dərəcələri fərqlənən un növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi (vörək vıxımı onun nəmlik dərəcəsiindən asılıdır), qənnadı məmulatlar istehsalında şəkərliliyi fərqlənən un tozu növlərinin əvəz edilməsi, şərəbvılıqda şəkərliliyinə və şirinliyinə görə fərqlənən üzüm sortlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi, süd məmulatları istehsalında yağlılığına, sıxlığına, turşuluğına görə fərqlənən süd növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi öz növbəsində məhsul vahidinə material sərfi normalarına təsir göstərir. Əvəz edilən materiallar keyfiyyətinə görə fərqləndiyinə görə onların qiymətləri də müxtəlif olur. Buna görə də istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi həm norma amili və həm də qiymət amili hesabına müstəqim material məsrəflərinin artmasına yaxud azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı əvəz olunan və əvəz edilən material növləri üzrə məsrəf normaları arasındakı fərqi əvəz edilən material vahidinin orta satış qiymətinə vurmaqla norma amilinin, bunların orta satış qiymətləri arasındakı fərqi məhsul vahidinə faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə qiymət amilinin məhsul vahidinə müstəqim material məsrəflərinə təsiri təyin edilir. İstehsal müəssisələrində qaytarılan tullantı material məsrəflərinə, məhsul vıxımına və məhsulun maya dəyərinə təsir göstərir. Qaytarılan istehsal tullantıları dedikdə məhsul (işin,xidmətin) istehsalı prosesində əmələ gələn ilkin ehtiyatın istehlak keyfiyyətini (kimyəvi və ya fiziki xassələri) tamamilə və ya qismən itirən və nəticədə əlavə xərc vəkməklə istifadə olunan (məhsul vıxımının azalması), yaxud birbaşa təyinatı üzrə istifadə edilməyən xammal, material, yarımfabrikatlar, istilik daşıyıcıları və digər material ehtiyatı növlərinin qalığı başa düşülür. Əksər sənaye müəssisələrində qaytarılan istehsal tullantıları normalaşdırılır (planlaşdırılır). Norma daxilində istehsal tullantıları material məsrəflərinə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Bir vox müəssisələrdə plandan artıq qaytarılan tullantılar satılır, yaxud onlardan başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu halda onların mümkün istifadə qiymətilə dəyəri ilə ilk ilkin xammalın qiymətilə dəyəri arasındakı fərqi (məhsulun maya dəyərinə daxil edilən) material məsrəflərinin hansı məbləğdə artmasını xarakterizə edir. Təhlil apardığımız müəssisədə qaytarılan tullantıların mümkün istifadə qiyməti ilə dəyəri: a) faktiki məhsul buraxılışına görə plan normaları üzrə 211,20 mln man b) faktiki 254,10 mln manatdır. Bu halda hesabat dövrü ərzində plandan artıq qaytarılan tullantının dəyəri $254,10 - 211,20 = 42,90$ mln.manat olur. Uvotda qəbul edilmiş ilkin orta satış qiyməti ilə qaytarılan tullantının dəyəri $1016,4$ mln.manat olduğunu nəzərə alsaq qaytarılan tullantının xammalın ilkin orta satış qiyməti ilə dəyəri onlardan mümkün istifadə dəyərindən $1016,4 : 254,10 = 4$ dəfə voxdur. Beləliklə təhlil apardığımız müəssisədə plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyəri $42,90 \times 4 = 171,60$ mln.manat olur. Deməli məhsul buraxılışına material məsrəfləri plandan artıq tullantının hesabına $171,60 - 42,90 = 128,70$ mln.manat artmışdır. İstehsal müəssisələrində normalaşdırılan tullantının plandan artıq olması öz növbəsində məhsul buraxılışının azalmasına, material veriminin aşağı düşməsinə, son nəticədə məhsulun maya dəyərinin bahalaşmasına

səbəb olur. Xammal və materiallardan istifadə zamanı yol verilən plandan artıq tullantı hesabına məhsul buraxılışının azalması həcmi təyin etmək üçün plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyərini məhsul vahidinə xammal sərfi normasına bölmək lazımdır. Bizim misalımızda məmulat vahidinə norma üzrə 144 min manat xammal sərfi nəzərdə tutulduğunu hesaba alsaq plandan artıq tullantı hesabına hazır məhsul buraxılışının azalması miqdarı $171,60:0,144=1192$ ədəd olur. Məmulat vahidinin satış qiyməti 0,5 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq plandan artıq qaytarılan tullantı hesabına hazır məhsulun azalması həcmi $1192 \times 0,5 = 596,0$ mln manat olur. Sənaye müəssisələrində vıxar və tullantının miqdarı normalaşdırılan və istehsal prosesində plandan artıq tullantı mövcud olan hər bir material növü üzrə tullantının artmasının məsrəflərin və məhsul vahidinin maya dəyərini artmasına, bunun əksinə olaraq məmulat istehsalının azalmasına təsiri hesablanır. Sənaye müəssisələrində istifadə olunan satınalma yarımfabrikatların, detal və hissələrin qiymətlərinin dəyişməsi özlərinin fəaliyyətindən asılı olmayaraq məsrəflərin və maya dəyərini artırıb-azalmasına səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı yarımfabrikat, detal və hissələrin satın alınması, yaxud müəssisənin özündə istehsalının sərfəliliyi təyin edilir. Fərz edək ki, «a» detalının istehsalına çəmi sabit xərçlər 225 mln. manat, hər bir vahidin hazırlanmasına dəyişən xərçlər 20 mln.manat tələb olunur. Həmin detala istehsal tələbatı 25 mln ədəddir. Bu halda bir detalın istehsal maya dəyəri $225 + 20 \times 25 = 29$ manat olur.

25 Həmin detalın kənarından satınalma qiyməti 29 manatdan aşağı olduqda satınalma müəssisə üçün faydalı, yüksək olduqda isə faydasız sayılır. Detal və hissələrin, yarımfabrikatların xüsusi istehsalı sərfəli olduqda, başqa sözlə desək onların faktiki maya dəyəri bazar qiymətlərindən kifayət qədər aşağı olduqda istehsalı daha da genişləndirmək və bazar üçün istehsal etmək barədə əməli tədbirlər görməlidir. Onların istehsal miqyasları artdıqca məhsul vahidinə sabit xərçlərin azalması hesabına maya dəyəri aşağı düşür, son nəticədə satınalma ilə müqayisədə ucuz başa gələn öz istehsalı yarımfabrikat, detal və hissələrdən istifadə hesabına müstəqim material məsrəflərini azaltmaq mümkün olaçaqdır. Ölkənin müəssisələrində xarici ölkələrdən alınan müasir tipli maşın və avadanlıqlardan, kənar müəssisələrdə sınaqdan vıxmış mütərəqqi texnologiyalardan istifadə öz növbəsində material məsrəflərinə və tullantının səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə də yeni texniki vasitələrdən və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə barədə qərarları qəbul edən zaman ilk növbədə material məsrəflərinə qənaəti və tullantının azalmasını bir meyar kimi qəbul etməlidir. Unutmaq olmaz ki, material məsrəflərinə qənaəti təmin edən şəraitdə yeni texniki vasitələrdən və texnologiyalardan istifadə sahibkar üçün faydalı olur. İstifadə olunan material sərfi normalarını eyni vəşiddə materiallardan, texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə oxşar məhsul buraxan müəssisələrdə tətbiq olunan material sərfi normaları ilə tutuşdurmaqla normaların reallığı, optimallığı, habelə material məsrəflərinin azaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir. Təhlil zamanı məmulatın təmiz vəkisinin dəyişməsinin (+,-), qaytarılmayan tullantının miqdarının artırıb-azalmasının, resepturanın (qatılmağın) dəyişməsinin (+ , -) müstəqim material məsrəflərinə və məhsul vahidinin maya dəyərində təsiri də hesablanır. Yuxarıda sadaladığımız bütün amillərin faktiki buraxılan məhsulun maya dəyərində təsirini təyin

etmək üçün hər bir amilin müstəqim material məsrəflərinə təsiri (+,-) səviyyəsini (manatla) buraxılan məhsulun miqdarına vurmaq və alınan hasil göstəricilərini çəmləmək lazımdır

Mövzu-30 Sənaye müəssisələrində əməkhaqqı xərclərinin təhlili .

PLAN:

1.Müstəqim əməkhaqqı xərclərinin təhlili.

2.Qeyri - müstəqim xərclərin təhlili

1-Əmək və əmək haqqı göstəriciləri nəinki özləri ilə eyni zamanda müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərlə, xüsusilə də məhsulun (işin, idmətin) maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərlə sıxı əlaqədədir. Məhsulun texniki əmək tutumu, istehsal fəhlələrinin ixtisas dərəcələri və tarif stavkalarını icra etdikləri işlərin dərəcələri, müxtəlif səbəblərdən boş dayanmalar (ödənilən), əməyin ödənilməsi səviyyəsi müstəqim əmək haqqı məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

«Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri və xərcləri üçün özləri tam məsuliyyət daşıyan indiki bazar iqtisadiyyatına kevid dövründə əmək haqqı fondundan istifadə, xüsusilə də bu fondun əsas tərkib hissəsi olan müstəqim əmək və əmək haqqı məsrəflərinə nəzarət maya dəyərinin formalaşmasına nəzarətin əsas formalarından biridir. Məhsulun maya dəyərinin əsas elementi olan müstəqim əmək haqqı xərclərinin artması (azalması) öz növbəsində satışdan alınan mənfəət məbləğinə, istehsalın rentabelliyinə təsir göstərir. Müstəqim material məsrəfləri ilə yanaşı əmək haqqı xərcləri də maya dəyərinin və mənfəətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığına görə istehsal məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərinin təhlilində əmək və əmək haqqı məsrəflərinin təhlilinə geniş yer verilir. Məhsulun maya dəyərinə dair plan və normativ kalkulyasiyalarda əmək haqqı məsrəfləri ayrıca göstərilir. Təhlil zamanı bu maddə üzrə müstəqim əmək haqqı xərclərinə dair faktiki göstəricisini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla kənarlaşma hesablanır və sonra müxtəlif hesablama üsullarından istifadə etməklə məhsulun maya dəyərində əmək haqqının artmasına və azalmasına təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsir dərəcəsi təyin edilir. Məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərclərinin plana və kevmiş illərə nisbətən artması və ya azalmasına aşağıdakı amillər (1-çi dərəcəli) təsir göstərir: 1. Məhsul istehsalı həcmnin (MH) artması yaxud azalması; 2. Məhsul ishəsalı strukturunun (İS) dəyişilməsi; 3. Məhsulun udel əmək tutumunun (UƏT) dəyişilməsi; 4. Əməyin ödənişi (ƏÖ) səviyyəsinin dəyişilməsi; Bu amillərin bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək haqqı xərclərinin artmasına (azalmasına) təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı

göstəriçilərdən istifadə edilir. Məhsul istehsalına müstəqim əmək haqqı xərçləri, mln.man: a) plan üzrə: $(MHpl \times \Delta\ddot{o}pl \times U\Delta Tpl)$ 9557,6 b) plan strukturunda faktiki məhsul buraxılışına görə təzədən hesablanan plan üzrə: $(MHpl \times U\Delta Tpl \times \Delta\ddot{o}pl) \times \Delta T\Delta$ 9909,0 $\Delta T\Delta$ əməktutumu əmsalidir. $(9557,6 \times 1,026025)$ v) faktiki məhsul buraxılışına məsrəflərin plan səviyyəsinə görə: $(Mhf \times \Delta T\Delta pl \times \Delta\ddot{o}pl)$ 10291,8 q) əməyin ödənişinin plan səviyyəsində faktiki: 9 353,4 $(Mhf \times \Delta T\Delta f \times \Delta\ddot{O} pl)$ d) faktiki $(Mhf \times \Delta T\Delta f \times \Delta\ddot{o}f)$ 10227,0 Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərçlərinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $10227-9557,6=+669,4$ mln.manat vox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya sadaladığımız əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün yuxarıda müəyyən etdiyimiz plan, hesablama və faktiki müstəqim əmək haqqı göstəriçilərindən istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamlar aparılır. Bizim misalımızda müstəqim əmək haqqı xərçinin 669,4 mln manat plana nisbətən vox olmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: mln.man. 1. Məhsul buraxılışı həçminin artmasının təsiri $(9909,0-9557,6)$ +351,4 2. Məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsinin təsiri $(10291,8-9909,0)$ +382,8 3. Məhsulun əməktutumunun azalmasının təsiri $(9353,4-10291,8)$ - 938,4. 4. Əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri $(10227,0-9353,4)$ + 873,6 Bütün amillərin təsirinin çəmi: $(+351,4)+(+382,8)+(-938,4)+(+873,6)=+669,4$ mln.man. Yaxud balans bərabərliyi: $(10227,0-9557,6)=(+351,4)+(382,8)+(-938,4)+(+873,6)$; +669,4 mln.man.=+669,4 mln.manat. Deməli hesablamlar düzdür. Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi məhsul istehsalı həçminin artması, istehsalın strukturunun dəyişilməsi, yəni buraxılan məhsulun ümumi həçmində yüksək əmək haqqı ödənilən məhsulun payının artması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi müstəqim əmək haqqı xərçlərinin artmasına, məhsulun əməktutumunun aşağı düşməsi isə azalmasına səbəb olmuşdur. Bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərini tərkibində müstəqim əmək haqqı xərçlərinin təhlili xərçlərin artımı yaxud azalmasının hansı məhsul vəşidlərinə aid olmasını təyin etməyə imkan vermir. Məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərçlərinin ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə təhlili məhsulun həçminin (Mh), məhsul vahidinə udel əmək tutumunun (MVU ΔT) və orta haesabla bir iş saatına əməyin ödənilməsi səviyyəsinin ($\Delta\ddot{O}$) plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etməyə imkan verir. Bu amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda haesablamlar aparılır.

2-Ayrı-ayrı məhsul (iş,xidmət) növlərinin maya dəyərinə birbaşa daxil edilməyən və müəyyən əmsalların köməyi ilə maya dəyərini tərkibində formalaşan xərçlər qeyri-müstəqim xərçlərdir. Bu qəbildən olan xərçlər ümumi xarakter daşıyır və müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatı üçün zəruridir. Qeyri-müstəqim xərçlər sənaye məhsulunun maya dəyərini tərkibində: - avadanlıqların saxlanması və istismarı xərçləri; - ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərçləri; - kommersiya xərçləri xərçliyi maddələrində göstərilir. Son illərdə əksər müəssisələrdə əmtəəlik məhsulun maya dəyərini tərkibində qeyrimüstəqim xərçlərin payı xeyli artmışdır. Bir vox müəssisələrdə məhsulun istehsalı miqyaslarının azalması, bəzən də tamamilə dayanması şəraitində idarəetmə aparatının işləməsi öz növbəsində məhsul vahidinə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərçlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə

məhsulun maya dəyərində qeyrimüstəqim xərclərin artması səbəblərinin avıqlaması və onların payının lazımı qədər azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara vıxarılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri müstəqim xərclərin təhlili zamanı ilk növbədə məhsul vahidinə faktiki məsrəfi müvafiq smeta maddələri ilə, əvvəlki illərin müvafiq faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla smetalardan kənarlaşmalar, habelə onların dinamikada artımı (azalması) təyin edilir. Məhsulun vəşidləri üzrə maya dəyərində qeyri müstəqim xərclərin payının artması və ya azalması bu xərclərin bölüşdürülməsi üsullarından asılı olduğuna görə təhlil zamanı ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin əmtəlik məhsul və bitməmiş istehsal arasında bölüşdürülməsi üçün müəssisədə qəbul edilmiş üsulun reallığı təyin edilir. Əmtəlik məhsulun bir manatına düşən qeyri-müstəqim xərclərin son 5-10 ilin timsalında dinamikada təhlili, habelə hesabat ili üçün plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması təhlil işinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin zəruriliyini qabaqcadan təyin etməyə imkan verir. Əmtəlik məhsulun bir manatına məsrəflərə dolayı yollarla daxil edilən avadanlıqların saxlanması və istismarı, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat, kommersiya xərslərinin tərkibi, formalaşması, əmtəlik məhsul istehsalı həçmlərinə təsiri istiqamətləri fərqləndiyinə görə onların ayrı-ayrılıqda təhlili məhsulun maya dəyərinə təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir. Konkret məmulatın maya dəyərinə birbaşa daxil edilən material xərcləri məhsulun maya dəyərində formalaşmasında həlledici rol oynayır. Material resursları qitliq təşkil edən, məmulat istehsalı texnologiyalarında tələb olunan resepturaları təmin etmək vətin olan indiki şəraitdə material resurslarından qənaətlə və effektiv istifadə məsrəfləri və məhsulun maya dəyərini idarəetmənin aktual problemlərindən biridir. Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin həçmi və payı bir vaxt amillərdən asılıdır. Bunlardan ən əsasları: istehsalın həçminin dəyişilməsi; əmtəlik məhsul buraxılışı strukturunun dəyişilməsi; udel material xərclərinin dəyişilməsi; xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsidir. Ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə udel material məsrəfləri isə məhsul vahidinə material məsrəflərinin miqdarından və məhsul vahidinin orta qiymətindən bilavasitə asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə müstəqim material məsrəflərinin təhlili üçün məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur: Əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri, mln.manatla a) plan üzrə 1288,32 b) faktiki əmtəlik məhsulun həçminə görə plan üzrə 1314,08 v) faktiki əmtəlik məhsul buraxılışına plan normaları (məsrəf) və plan qiymətləri ilə 1327,0 q) faktiki müstəqim material məsrəfləri plan qiymətləri ilə 1301,2 d) faktiki (faktik müstəqim material sərfi miqdarına və faktiki qiymətlərlə hesablanan) 1339,85 Məlumatlardan görüldüyü kimi əmtəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəflərinin faktiki həçmi plan həçmi ilə müqayisədə $1339,85 - 1288,32 = +51,53$ milyon manat vaxtdır. Bu kənarlaşmaya əsas (1-çi dərəcəli) amillərin təsiri yuxarıda verilən məlumatlara əsasən zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir. Bizim misalımızda sadaladığımız amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: a) Məhsul istehsalı həçminin plana nisbətən artımı (402,6 mln.man) faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən $1314,08 - 1288,32 = +25,76$ mln.manat artmasına səbəb olmuşdur; b) hesabat ilində əmtəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, daha dəqiq desək əmtəlik məhsulun ümumi həçmində material tutumu yüksək olan məhsul vəşidlərinin payının plana nisbətən artımı nəticəsində

material məsrəfləri 1327,01314,08=+12,92 mln. manat artmışdır; v) əmtəəlik məhsul istehsalına udel material xərçlərinin azalması faktiki müstəqim material məsrəflərinə plana nisbətən 1301,2-1327,0=-25,80 qənaət etməyə imkan vermişdir; q) hesabat ili ərzində xammal və materiallar üçün qiymətlərin artımı faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən 1339,85-1301,2=+38,65 mln. man. artmasına səbəb olmuşdur. Bütün amillərin müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən artımına təsiri: (+25,76)+(12,92)+(-25,80)+(38,65)=+51,53 mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi: 1339,85-1288,32=(+25,76)+(12,92)+(-25,80)+(38,65); +51,53 mln.man.=+51,53 mln. man. Deməli hesablamalar düzdür. Ayrı-ayrı məlumat növləri üzrə müstəqim material məsrəflərinə: əmtəəlik məhsul istehsalı həçminin, udel materiallar sərfinin, xammal və materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətəndən dəyişilməsi təsir göstərir. Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına müstəqim material məsrəflərinə dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur, mln. manatla: a) plan üzrə 227,25 b) faktiki məhsul buraxılışına plan məsrəf normalarına və qiymətlərinə görə 198,86 v) faktiki məhsul buraxılışına plan qiymətləri ilə 203,83 q) faktiki 210,00 Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki müstəqim material məsrəfləri planda nəzərdə tutulduğundan 210,0-227,25=-17,25 milyon manat az olmuşdur. Bu mütləq qənaətə əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: 1. İstehsalın həçminin dəyişilməsi 198,86-227,25=-28,39 mln.manat; 2. Udel material məsrəflərin dəyişilməsi 203,83-198,86=+4,97 mln.manat; 3.Xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi 210,0-203,83=+6,17 mln. manat 4. Bütün amillərin təsirinin çəmi: (-28,39)+(4,97)+(6,17)=-17,25 mln. manat Yaxud balans bərabərliyi: 210,0-227,25=(-28,39)+(4,97)+(6,17); -17,25 mln.man=-17,25 mln.manat. Deməli hesablamalar düzdür. İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə məhsulun hazırlanmasında məsrəf normaları və qiymətləri fərqlənən bir neçə materiallardan istifadə edilir. Ayrı-ayrı material növləri üzrə material sərfinə dair kənarlaşmalara məsrəf normalarının gözlənilməsi (norma amili) və material vahidi üçün faktiki qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsi (qiymət amili) təsir göstərir. Norma və qiymət amillərinin məhsul vahidinə və bütün məhsula material məsrəflərinin həçminə təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir. Əsas material sərfini normaları ayrı-ayrı məhsul vəşidləri üzrə fərqləndiyinə görə norma və qiymət amillərinin müstəqim material məsrəflərinə təsiri hər bir məhsul vəşidi üzrə ayrılıqda hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə «B» vəşiddə məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara norma və qiymət amillərinin təsiri aşağıdakı analitik çədvəldə verilir Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda hər bir kənarlaşmanın konkret səbəblərini, buna müqəssir şəxsləri, habelə qənaətin kimlərin təşəbbüsü ilə əlaqədar olmasını təyin etmək tələb olunur. Məhsul vahidinə material sərfini xammal və materialların keyfiyyəti və parametrlərindən (məsələn, parvanın, dəmir təbəqənin və d. bivimlə əlaqədar materiallar üzrə təmiz material sərfini material vahidinin uzunluğu və enini xarakterizə edən göstəricilərlə əlaqədar olaraq yaranan vıxarın miqdarından asılıdır), bir materialın digəri ilə əvəz edilməsindən, tətbiq edilən texnika və texnologiyalardan,

resepturalardan, bilavasitə texnologi prosesləri icra edən və onlara nəzarət yetirən fəhlələrin, mühəndis-texniki işvilərinin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərindən, istehsalın təşkili formalarından, məhsul buraxılışının ahəngdarlığından və d. amillərdən asılı olaraq artıb azala bilər. Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində material məsrəflərinin artıb azalmasında qiymət amili həlledici rol oynayır. Məsrəf normaları müəssisələrin özləri tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə istehlak olunan materialların orta satış qiymətləri satış bazarından (daxili və xarici), məhsulanlar tərəfindən təyin edilən buraxılış qiymətlərindən, nəqliyyat və tədarükət xərçələrinin səviyyəsindən, xammalın keyfiyyətindən, iri və ya xırda partiyalarla materialların əldə edilməsindən, ilin mövsümlərindən, inflyasiya səviyyəsindən və i. a. müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və olmayan amillərlə əlaqədar olaraq artır yaxud da azalır. Təhlil zamanı hər bir amil üzrə orta satış qiymətinin artması, (azalması) məbləğini istehsal istehlakına sərf olunan materialın natural ifadədə miqdarına vurmaqla həmin amilin material məsrəfləri üzrə normadan (plandan) kənarlaşmaya təsiri təyin edilir. Material qıtlığı günbəgün artan indiki şəraitdə istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bəzən də malalanların və sifarişvilərin tələbi ilə də resepturada nəzərdə tutulan material əvəzində başqa materiallardan istifadə etmək lazım gəlir. Ayrı-ayrı materialların keyfiyyəti və parametrləri, buna uyğun olaraq materialverimi eyni olmadığına görə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi material sərfi normalarına, eyni zamanda material vahidinin qiymətinə, son nəticədə isə material məsrəflərinə təsir göstərir. Məsələn, dəmir-beton məlumatları istehsalında bir markada sementin, başqa markada sementlə əvəz edilməsi, vörək-bulka məmulatları istehsalında məhsul vıxımı normaları fərqlənən bir növdə unun başqa növdə unla, habelə nəmlik dərəcələri fərqlənən un növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi (vörək vıxımı unun nəmlik dərəcəsi asılıdır), qənnadı məmulatlar istehsalında şəkərliliyi fərqlənən un tozu növlərinin əvəz edilməsi, şərəbvilərdə şəkərliliyinə və şirinliyinə görə fərqlənən üzüm sortlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi, süd məmulatları istehsalında yağlılığına, sıxlığına, turşuluğuna görə fərqlənən süd növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi öz növbəsində məhsul vahidinə material sərfi normalarına təsir göstərir. Əvəz edilən materiallar keyfiyyətinə görə fərqləndiyinə görə onların qiymətləri də müxtəlif olur. Buna görə də istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi həm norma amili və həm də qiymət amili hesabına müstəqim material məsrəflərinin artmasına yaxud azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı əvəz olunan və əvəz edilən material növləri üzrə məsrəf normaları arasındakı fərqi əvəz edilən material vahidinin orta satış qiymətinə vurmaqla norma amilinin, bunların orta satış qiymətləri arasındakı fərqi məhsul vahidinə faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə qiymət amilinin məhsul vahidinə müstəqim material məsrəflərinə təsiri təyin edilir. İstehsal müəssisələrində qaytarılan tullantı material məsrəflərinə, məhsul vıxımına və məhsulun maya dəyərində təsir göstərir. Qaytarılan istehsal tullantıları dedikdə məhsul (işin, xidmətin) istehsalı prosesində əmələ gələn ilkin ehtiyatın istehlak keyfiyyətini (kimyəvi və ya fiziki xassələri) tamamilə və ya qismən itirən və nəticədə əlavə xərç vəkməklə istifadə olunan (məhsul vıxımının azalması), yaxud birbaşa təyinatı üzrə istifadə edilməyən xammal, material, yarımfabrikatlar, istilik daşıyıcıları və digər material ehtiyatı növlərinin qalığı başa düşülür. Əksər sənaye müəssisələrində qaytarılan istehsal tullantıları normalaşdırılır (planlaşdırılır). Norma daxilində istehsal tullantıları material

məsraflərinə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Bir vox müəssisələrdə plandan artıq qaytarılan tullantılar satılır, yaxud onlardan başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu halda onların mümkün istifadə qiymətilə dəyəri ilə ilk ilkin xammalın qiymətilə dəyəri arasındakı fərq (məhsulun maya dəyərinə daxil edilən) material məsraflərinin hansı məbləğdə artmasını xarakterizə edir. Təhlil apardığımız müəssisədə qaytarılan tullantıların mümkün istifadə qiyməti ilə dəyəri: a) faktiki məhsul buraxılışına görə plan normaları üzrə 211,20 mln man b) faktiki 254,10 mln manatdır. Bu halda hesabat dövrü ərzində plandan artıq qaytarılan tullantının dəyəri $254,10 - 211,20 = 42,90$ mln.manat olur. Uvotda qəbul edilmiş ilkin orta satış qiyməti ilə qaytarılan tullantının dəyəri $1016,4$ mln.manat olduğunu nəzərə alsaq qaytarılan tullantının xammalın ilkin orta satış qiyməti ilə dəyəri onlardan mümkün istifadə dəyərindən $1016,4 : 254,10 = 4$ dəfə voxdur. Beləliklə təhlil apardığımız müəssisədə plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyəri $42,90 \times 4 = 171,60$ mln.manat olur. Deməli məhsul buraxılışına material məsrafləri plandan artıq tullantının hesabına $171,60 - 42,90 = 128,70$ mln.manat artmışdır. İstehsal müəssisələrində normalaşdırılan tullantının plandan artıq olması öz növbəsində məhsul buraxılışının azalmasına, material veriminin aşağı düşməsinə, son nəticədə məhsulun maya dəyərinin bahalaşmasına səbəb olur. Xammal və materiallardan istifadə zamanı yol verilən plandan artıq tullantı hesabına məhsul buraxılışının azalması həçmini təyin etmək üçün plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyərini məhsul vahidinə xammal sərfi normasına bölmək lazımdır. Bizim misalımızda məmulat vahidinə norma üzrə 144 min manat xammal sərfi nəzərdə tutulduğunu hesaba alsaq plandan artıq tullantı hesabına hazır məhsul buraxılışının azalması miqdarı $171,60 : 0,144 = 1192$ ədəd olur. Məmulat vahidinin satış qiyməti 0,5 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq plandan artıq qaytarılan tullantı hesabına hazır məhsulun azalması həçmi $1192 \times 0,5 = 596,0$ mln manat olur. Sənaye müəssisələrində vıxar və tullantının miqdarı normalaşdırılan və istehsal prosesində plandan artıq tullantı mövcud olan hər bir material növü üzrə tullantının artmasının məsraflərin və məhsul vahidinin maya dəyərinin artmasına, bunun əksinə olaraq məmulat istehsalının azalmasına təsiri hesablanır. Sənaye müəssisələrində istifadə olunan satınalma yarımfabrikatların, detal və hissələrin qiymətlərinin dəyişməsi özlərinin fəaliyyətindən asılı olmayaraq məsraflərin və maya dəyərinin artıb-azalmasına səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı yarımfabrikat, detal və hissələrin satın alınması, yaxud müəssisənin özündə istehsalının sərfəliliyi təyin edilir. Fərz edək ki, «a» detalın istehsalına çəmi sabit xərçlər 225 mln. manat, hər bir vahidin hazırlanmasına dəyişən xərçlər 20 mln.manat tələb olunur. Həmin detala istehsal tələbatı 25 mln ədəddir. Bu halda bir detalın istehsal maya dəyəri $225 + 20 \times 25 = 29$ manat olur.

25 Həmin detalın kənardan satınalma qiyməti 29 manatdan aşağı olduqda satınalma müəssisə üçün faydalı, yüksək olduqda isə faydasız sayılır. Detal və hissələrin, yarımfabrikatların xüsusi istehsalı sərfəli olduqda, başqa sözlə desək onların faktiki maya dəyəri bazar qiymətlərindən kifayət qədər aşağı olduqda istehsalı daha da genişləndirmək və bazar üçün istehsal etmək barədə əməli tədbirlər görməlidir. Onların istehsal miqyasları artdıqca məhsul vahidinə sabit xərçlərin azalması hesabına maya dəyəri aşağı düşür, son nəticədə satınalma ilə

müqayisədə uçuş başa gələn öz istehsalı yarımfabrikat, detal və hissələrdən istifadə hesabına müstəqim material məsrəflərini azaltmaq mümkün olaçaqdır. Ölkənin müəssisələrində xarici ölkələrdən alınan müasir tipli maşın və avadanlıqlardan, kənar müəssisələrdə sınaqdan vıxmış müxtəlif texnologiyalardan istifadə öz növbəsində material məsrəflərinə və tullantının səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə də yeni texniki vasitələrdən və müxtəlif texnologiyalardan istifadə barədə qərarları qəbul edən zaman ilk növbədə material məsrəflərinə qənaəti və tullantının azalmasını bir meyar kimi qəbul etməlidir. Unutmaq olmaz ki, material məsrəflərinə qənaəti təmin edən şəraitdə yeni texniki vasitələrdən və texnologiyalardan istifadə sahibkar üçün faydalı olur. İstifadə olunan material sərfi normalarını eyni vəşiddə materiallardan, texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə oxşar məhsul buraxan müəssisələrdə tətbiq olunan material sərfi normaları ilə tutuşdurmaqla normaların reallığı, optimallığı, habelə material məsrəflərinin azaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir. Təhlil zamanı məmulatın təmiz vəkisinin dəyişilməsinin (+,-), qaytarılmayan tullantının miqdarının artıb-azalmasının, resepturanın (qatılmağın) dəyişilməsinin (+ , -) müstəqim material məsrəflərinə və məhsul vahidinin maya dəyərində təsiri də hesablanır. Yuxarıda sadaladığımız bütün amillərin faktiki buraxılan məhsulun maya dəyərində təsirini təyin etmək üçün hər bir amilin müstəqim material məsrəflərinə təsiri (+,-) səviyyəsini (manatla) buraxılan məhsulun miqdarına vurmaq və alınan hasil göstəricilərini cəmləmək lazımdır.